

Zicht

Tijdschrift voor gereformeerd zicht op politiek en maatschappij

Omgangsvormen in verval?

6 Als je geen zondebesef hebt, kun je niet kritisch naar jezelf kijken.

Prof. Andreas Kinneging

24 Mensen tonen meer begrip voor degenen die ze kennen dan voor anderen.

Prof. Paul Dekker

Omgangsvormen in verval?

1	Alleen maar last van het gedrag van anderen? <i>Jan Schippers</i>	BLIKOPENER
2	Geloven en zien <i>Dr. C.A. van der Sluijs</i>	MEDITATIE
6	"Laten we beginnen met weer opnieuw naar elkaar te leren luisteren" <i>Hans van de Breevaart interviewt prof. Andreas Kinneging</i>	INTERVIEW
16	Abraham Kuyper: de positieve rol van een polarisator <i>Johan Snel</i>	THEMA
22	"Vriendelijk ontmaskeren en vriendelijk terechtwijzen" <i>Peter Schalk</i>	KIJK VANUIT DE KAMER
24	'Mensen tonen meer begrip voor degenen die ze kennen dan voor anderen' <i>Jan Schippers interviewt prof. Paul Dekker</i>	INTERVIEW
35	Infographics: Waarden en normen in Nederland?	
40	De jeugd van tegenwoordig? <i>Column door Richard Toes</i>	FOCUS
42	"Juist de midden- en hogeren lagen zijn verhufterd" <i>Klaas van der Zwaag interviewt dr. Bas van Stokkom</i>	INTERVIEW
49	Het neoliberalisme als kop van jut: is dat terecht? <i>Johan Graafland</i>	THEMA
56	De mond is ons sterkste wapen <i>Column door Frans Heeres</i>	BRANDPUNT
58	"Een christelijk leider is in eenvoud dienstbaar" <i>Aris van Dijk en Henri Krooneman interviewen dr. Kees Boele en drs. Rens Rottier</i>	WORLDVIEW
65	Adam Smith: wanneer kwetsen moreel verantwoord is <i>Hans van de Breevaart</i>	KLASSIEK
72	"Voer de discussie op een respectvolle manier" <i>Jan Schippers interviewt ir. Jan-Nathan Rozendaal</i>	LOKAAL VIZIER
78	Tien Gouden stadsregels in Gouda <i>Interview met drs. Harold Hooglander over het bevorderen van burgerlijke gehoorzaamheid</i>	LOKAAL VIZIER
84	Respect als middel tegen verruwing van taal <i>Klaas van der Zwaag interviewt Kees Hazeleger</i>	LOKAAL VIZIER
90	Vingerwijzingen voor leven in onzekere tijden <i>Hans van de Breevaart, Aris van Dijk, Henri Krooneman en Jan Schippers</i>	BOEKENSCHAP
99	Keurige heren én dames! <i>Column door Ton van der Schans</i>	PERSPECTIEF

Alleen maar last van het gedrag van anderen?

'De samenleving, dat ben jij!' Dit was de leus van een reclame van Sire. Deze stichting vond het zo'n twintig jaar geleden nodig om burgers erop te attenderen dat, als ze zich beklagden over slechtere omgangsvormen, het niet zou helpen om alleen maar naar anderen of naar de overheid te kijken voor een oplossing van de ervaren problemen.

De Sire-reclametekst maakt ook duidelijk dat het 'wij-perspectief' door de sterke individualisering al lang niet meer vanzelf spreekt. Sinds de culturele revolutie van de jaren zestig, zijn hechte verbanden van familie, buurt en kerk losser en vluchtiger geworden. Dat geeft meer individuele vrijheid. Mensen willen zelf kiezen hoe zij hun leven inrichten en kiezen ook meer voor zichzelf.

Maar zo'n vijftig jaar na die maatschappelijke omwenteling zien we ook de schaduwzijden: een grotere variatie in opvattingen over waarden en normen, gecombineerd met een dominante blik vanuit het eigen, individuele perspectief. Die combinatie leidt tot meer botsingen met anderen en ook tot groter wantrouwen jegens anderen. We hebben last van het gedrag van anderen. Maar het gaat nog dieper: we zijn het ook niet meer eens over moraal en fatsoen, zowel in het grotere verband ('wat is goed voor de maatschappij?') als in de kleinere kring ('hoe hoort het eigenlijk?').

Deze editie geeft meer zicht op de vraag: zijn onze omgangsvormen in verval geraakt? Is er alleen maar sprake van een heftiger polarisatie, die we kunnen relativeren? Of is er een toenemend gebrek aan respect voor waarheid en morele deugdzzaamheid? Als het laatste zo is, dan raakt dit aan de fundamenteën van onze manier van samenleven. Dan moeten we met elkaar daarover zeker in gesprek gaan. Want, de samenleving... dat zijn wij!

Namens de redactie veel leesgenoegen en uiteraard een voorspoedig nieuwjaar gewenst.

Jan Schippers, eindredacteur

Openbaring 15 : 2 a “en die de overwinning hadden van het beest, en van zijn beeld ...”.

Dr. C.A. van der Sluijs, emeritus-predikant in de Protestantse Kerk in Nederland

Geloven en zien

In de eindtijd zal de aanbidding van het beest en zijn beeld toenemen. Het laatste Bijbelboek maakt deze ontwikkelingen glashelder. Het beest uit de afgrond is na-aper van Christus. Hij hult zich in glitter en glamour. En omhult zich met de flitsende beeldcultuur van het scherm.

De Westerse cultuur is sinds de zestiger jaren van de vorige eeuw in toenemende mate een beeldcultuur geworden. Het beeldscherm in allerlei soorten en maten is beeldbepalend geworden voor onze samenleving en voor onze manier van leven. Deze beeldcultuur heeft in hoge mate de woordcultuur verdrongen. Het individueel of gezamenlijk lezen van boeken als vorm van vrije tijdsbesteding is in sterke mate ingeperkt door het beeldscherm. De invloed die daarvan uit gaat moet niet worden onderschat. Dat wat we zien, telt. Deze als maar opdringende beeldcultuur is ook van invloed op het gezag van het Woord van God. Niet in het minst ten aanzien van de prediking van het Woord van

God. Niet het woord of het Woord van God, maar het beeld is bepalend geworden voor ons welzijn en voor ons welbevinden.

Daarom hebben we de dingen graag zo veel mogelijk op zicht, want dan spelen we meer op zeker. Nu zijn de dingen aangaande het Koninkrijk van God allerminst een spel. Het lijkt ons daarom wel zaak nog te redden wat er te redden valt, dat wil zeggen om zo veel mogelijk zichtbaar te maken. Niet onmogelijk dat het onzichtbare toch nog zo veel mogelijk zichtbaar wordt. Althans in de uitleving van ons leven, zoals we dat bij voorkeur noemen. Daaraan zal te zien zijn wat eigenlijk onzichtbaar is.

Per slot van rekening leven we vandaag in het visuele tijdperk en al we gaan we dan niet zo mee met de tijd, we ontkomen daar natuurlijk nooit helemaal aan. De onzienlijke dingen aangaande het Koninkrijk der hemelen brengen we toch graag, als het even kan, zo veel mogelijk in kaart. Want wat we zien, kunnen we tellen en wie gezien wordt, telt mee!

En niemand ziet eigenlijk dat dit zichtbaar maken van de gereformeerde theologie en prediking tegelijk de voorbode is van hun naderende einde. Slechts één enkele óverbelichting nog en men kent en vindt hun standplaats zelfs niet meer!

Want sinds de Reformatie hebben theologie en prediking het 'zien' en het 'zichtbare' in het Koninkrijk van God altijd structureel verweven met het geloof. Zo hebben Luther en Calvijn en anderen ons dit geleerd in navolging van de kerkvader Augustinus. Daarop bestond en bestaat nog altijd zelfs de innerlijke en innige variant van 'niet zien, en nochtans geloven'. Naarmate het geloof onder ons begon te kwijnen en langzamerhand zelfs helemaal begon te verdwijnen, begon dit 'zien' steeds meer een eigen te leven te leiden. Echter losgemaakt uit haar geloofselement moest het gaan verkommeren. Op den duur sloeg het om in zijn tegenbeeld. Toen we meenden te zien, werden we blind, zonder dit uiteraard zelf te zien.

Bij gebrek aan geloof werd het nu nodig om zo veel mogelijk zichtbaar te gaan maken. Aldus werd de reformatorische traditie aangekleed met zoveel mogelijk 'zichtbaarheden'.

Deze zichtbaarheden werden zo veel leven toegeschreven, dat zij in zichzelf begonnen te geloven en aldus ook geloof eisten. Vervolgens werden deze zichtbaarheden weer zoveel leven toegeschreven, dat ze ook naar hun eigen aard begonnen te leven en zich weer met andere zichtbaarheden paarden, waarop deze zichtbaarheden weer andere zichtbaarheden baarden. Uiteraard waren alle volgende kleinere en soms veel jongere zichtbaarheden genetisch bepaald dan wel erfelijk belast. Het mag dan ook worden verwacht dat hun vruchtbaarheidsfactor in toenemende mate met onvruchtbaarheid zal worden geslagen, zodat deze gehele 'scheping' op het alleronverwachts in het absolute

Sinds de Reformatie hebben theologie en prediking het 'zien' en het 'zichtbare' in het Koninkrijk van God altijd structureel verweven met het geloof.

niets zal verdwijnen. Het nihilisme in de wereld en in onze gereformeerde wereld vormen immers een spiegelbeeld van elkaar! En dan draait het om onwezenlijke vormloze normen en wezenlijk normloze vormen.

Ondertussen zijn we nog in toenemende mate bezig aan te zien wat voor ogen is en we hebben er totaal geen erg in dat onze levenssfeer zwanter is van beeldendienst.

En wel zodanig dat we eigenlijk doorlopend geknield liggen voor het ene of voor het andere beeld. Want zichtbaarheden geven ons zichtbaar genoeg! Daarbij verbeelden we ons dat hun zienswijze wel van groot en van doorslaggevend gewicht moet zijn. God heeft in Zijn wet het maken van beelden verboden, maar dat betekent natuurlijk heel wat anders. Een en ander is niet weinig beeldbepalend geworden voor onze manier van leven, want er moet natuurlijk zo veel mogelijk te zien zijn van dat wat we voorstaan of belijden. Het zal duidelijk zijn dat deze laatste twee woorden elkaar vertalen. Althans zo zien wij dat.

Langzamerhand is het geloof zieltogend achter gebleven en het ergste moet op den duur worden gevreesd. Gezien vanuit de Reformatie waren geloven en zien immers op het aller innigst met elkaar verknocht. Gevreesd moet worden dat bij een duurzame scheiding het geloven niet meer gezien zal worden en dat het zien niet meer zal worden geloofd. En zo zijn we druk bezig met de heiliging van het leven, vóór of ná de

'Sallux Publishing' is de uitgeverij van Sallux | ECPM Foundation.

Wij ontwikkelen publicaties op basis van onze studies en studies van onze lidorganisaties. De naam Sallux komt van "zout" en "licht" in het Latijn, en dat is precies wat wij willen brengen! Sallux brengt, door de bijbel geïnspireerde, politieke oplossingen voor Europa door het organiseren van relevante evenementen over politieke onderwerpen die belangrijk zijn voor Christenen. Daarnaast publiceren wij relevante analyses, vooruitstrevende ideeën en beleidsoplossingen. Sallux Publishing boeken zijn wereldwijd beschikbaar via onze eigen online boekenwinkel, en vele externe boekenwinkels online en offline te bestellen. We werken aan een breed scala aan onderwerpen samengevat met de volgende iconen: (Menselijk) leven, Familie, EU (instituten), maatschappij, Economie, Vrijheid, Milieu en globale vraagstukken. Onze publicaties zijn voornamelijk Engelstalig!

Bestel online: sallux.eu/bookstore

Kortingscode: Wij bieden een korting van **10%** met onze speciale European Post (www.europeanpost.co) kortingscode: TEP2019

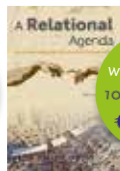

€ 6,00
with TEP2019
10% Discount
€ 5,40

Thoughtful Eating

Door Hannah Eves, Katherine Martin, Andrew Phillips, Peter Redmayne.

Dit boek gaat in op de hoge ecologische en sociale kosten van moderne voedselsystemen en biedt theologische reflecties op de onderling verbonden relaties tussen God, de mensheid en de niet-menselijke schepping.

€ 25,00
with TEP2019
10% Discount
€ 22,50

A Relational Agenda

Bewerkt door Jonathan Tame

Dit boek is een compilatie van vijf rapporten, waarvan er twee het algemene concept van relationeel denken bespreken, terwijl de anderen laten zien hoe het kan worden toegepast op drie hedendaagse kwesties: de noodzaak van monetaire hervorming, de uitdagingen van kunstmatige intelligentie (AI) en de ethiek van beloning.

€ 15,00
with TEP2019
10% Discount
€ 13,50

A Community of Peoples; Europe's values and public justice in the EU

Door Sander Luitwieler

Dit boek biedt een positief, kritisch beeld van de EU. Deze visie combineert het belang van integratie met de gehechtheid aan de culturele diversiteit tussen de lidstaten. Het gaat erom het juiste evenwicht te vinden tussen eenheid en diversiteit. Laat 'verenigd in diversiteit' precies het officiële motto van de EU zijn!

Disclaimer: Sinds 2011 ontvangt Sallux, voor het uitvoeren van haar activiteiten financiële steun van het Europese Parlement. De aansprakelijkheid voor elke communicatie of publicatie door Sallux, in welke vorm en welk medium dan ook, berust bij Sallux. Het Europees Parlement is niet verantwoordelijk inhoudelijke communicatie van en door Sallux.

VAN LAAR REKLAME | GROOT FORMAAT PRINTS

SCHAAL 1:1 OF GROTER?

ONTWERP & REALISATIE VAN:

- | Autobelettering | Reklameborden | Gevelreklame |
- | Lichtreklame | Bouwborden | Drukwerk | Reklamezuilen |
- | Promotiekleding | Relatiegeschenken | Groot formaat prints |
- | Presentatiesystemen | Vlaggen- en vlaggenmasten |

VAN LAAR
REKLAME

Bellstraat 15 | 3771 AH Barneveld
(T) 0342 - 400 968 | (F) 0342 - 400 469
(E) info@vanlaarreklame.nl | (I) www.vanlaarreklame.nl

ACTUELE AANBIEDING!

Van 9,95 vóór **€ 4,95** (excl. verzendkosten)
Bestel via webshop.sgp.nl of
telefoon 010 7200 785

Wezenlijk losgemaakt van het leven uit genade alleen ofwel de rechtvaardiging door het geloof alleen, vertoont deze heiliging zich in een variatie van doodsvormen, die uitwaaiëren over het hele gereformeerde leven.

rechtvaardiging. Dit laatste maakt eigenlijk niet zo veel uit of eigenlijk helemaal niets. Want wezenlijk losgemaakt van het leven uit genade alleen ofwel de rechtvaardiging door het geloof alleen, vertoont deze heiliging zich in een variatie van doodsvormen, die uitwaaiëren over het hele gereformeerde leven. Eigenlijk zou het zo heel erg toe benauwd moeten worden. Maar dit laatste hebben we structureel verweven met onze theologische zienswijze, zodat dit eigenlijk helemaal geen kwaad kan, in tegendeel zelfs. Dat hier sprake is van een degeneratie zien we uiteraard niet.

Als reformatorische mensen vinden we dat het moet gaan over het werk van de Heilige Geest. We proberen dit verbaal zichtbaar te maken door monotoon steeds weer te herhalen: "door de Heilige Geest!" Niet onmogelijk dat we absoluut niet beseffen dat we door deze rationeel gestructureerde visualisering de Heilige Geest juist weerstaan of mogelijk zelfs uitblussen.

Daarom doen we er alles aan om steeds meer zichtbaar te gaan worden, althans voor elkaar en slechts in een enkel opzicht voor de wereld. Als we in vele gevallen zelfs dat niet meer doen dan zien we gewoon aan elkaar voorbij. Aan beide kanten is het ons blijkbaar niet gegeven in te zien dat we zo alleen maar geesteloos bezig zijn. Door deze bruisende gisting en schifting der geesten zijn de werkelijke gelovigen vaak onzichtbaar geworden. Zij vallen dan ook nauwelijks meer op. En men heeft hen nauwelijks meer in het vizier. Want voor hen vormen geloven en zien een innerlijke en uiterlijke eenheid. Daarom worden zij doorgaans niet meer gezien, althans in de gangbare zichtbare gereformeerde wereld vandaag.

Wat we wezenlijk niet zien is dat zó de middeleeuwse 'theologia gloriae' of 'de theologie der heerlijkheid' hen bijna geheel en al overwoekerd. Daarom is het geen wonder dat de wereld ons niet meer ziet. Omdat we zoveel zichtbaar maken zonder geloof en zonder God. En daardoor zo onzichtbaar worden, als hadden we nooit bestaan. Aangrijpend en ingrijpend.

Daarmee is de 'theologia crucis' of de 'kruistheologie' van Luther en van de andere Reformatoren - in navolging van de apostel Paulus: 'Ik wens niet anders te weten dan Jezus Christus, en Die gekruisigd' (vgl. 1 Kor. 2:2) nagenoeg onbekend geworden in leer en leven van ons als tegenwoordige orthodoxe gereformeerden. Alleen overwinnaars van het beest en zijn beeld zullen zingen aan de glazen zee.

We zijn tegenwoordig allemaal gewend te roepen. Maar we nemen niet meer de moeite te luisteren naar de argumenten van anderen. Die houding werkt polarisatie in de hand. Wat we nodig hebben is het inzicht dat we zondige mensen zijn. Alleen vanuit dat inzicht kunnen we opnieuw leren open te staan voor de ideeën en beweegredenen van de ander.

Hans van de Breevaart, redactielid

'Laten we beginnen met weer opnieuw naar elkaar te leren luisteren'

In gesprek met prof. Andreas Kinneging over hedendaagse omgangsvormen

Dat is de oproep van de Leidse rechtsfilosoof Andreas Kinneging aan hedendaagse burgers en politici.

Ik spreek hem in zijn woonkamer, op de benedenverdieping van zijn statige woning in hartje Den Haag. Te midden van heel veel boeken en familiekiekjes. Weg van het stadse gewoel dat toch altijd weer een gevoel van vervreemding geeft.

Tegelijk staat Kinneging midden in het leven, en probeert hij antwoord te geven op problemen die meer dan ooit actueel zijn.

De grote vraag waarmee ik bij hem mocht langskomen was deze: kunnen we tegenwoordig nog fatsoenlijk met elkaar omgaan, en vooral: kunnen we nog omgaan met mensen met wie we fundamenteel van mening verschillen?

Volgens Kinneging is veel van wat er mis is met de huidige omgangsvormen, terug te voeren op het feit dat wij niet meer in een omgeving leven waarin wij continue gecorrigeerd worden door mensen die ons lief en dierbaar zijn. Wat ontbreekt is een vorm van sociale controle die ons

De bekende disputatio tussen Maarten Luther en Johann von Eck te Leipzig 1519. Schilderij van Carl Lessing, 1867.

doorgaans verhindert dat we ons in ons gedrag laten leiden door destructieve neigingen.

Betekent dit dat het vroeger anders was?

Ik geloof dat het voor Nederlanders altijd moeilijk is geweest om om te gaan met mensen die een andere opvatting hebben. Dat zal iets te maken hebben met calvinistische volksaard. Dat is anders dan in katholieke en lutherse tradities waarbij je toch allemaal bij dezelfde kerk blijft horen en gedwongen was met iemand met wie je het niet eens bent te blijven omgaan. Hier is het lange tijd de gewoonte geweest om je af te splitsen. En dat bevordert natuurlijk niet de terughoudendheid. Ik doe vanaf begin jaren '80 mee aan het publieke debat. Dat is een lange tijd. Ik werkte toen bij de Teldersstichting, de denktank van de VVD. Ook toen hielden de omgangsvormen in de discussies tussen rechts en

linksbepaald niet over. Vooral die van links waren slecht.

Maar dat zien we al in de 17^e eeuw. Spinoza, die natuurlijk filosofisch geen vriend van mij is, dat begrijpt u wel, heeft zijn ethica pas na zijn dood laten publiceren omdat hij bang was van de dominees. Ik ben in niet veel opzichten een liberaal, maar wel in dit opzicht, dat ik geloof dat het heel belangrijk is om op een beschaafde manier met elkaar te discussiëren, naar elkaar te luisteren, proberen de argumenten van de ander te doorgronden, zonder dat het per se noodzakelijk is de argumenten van de ander te omarmen. Dat is een voorwaarde voor vreedzaam samenleven en ook het leren van anderen. Je leert niets van mensen met wie je het toch al eens was. De discussie met andersdenkenden is heel erg belangrijk en zou verwelkomd moeten worden. Dat vereist iets van ons. Jezelf tweemaal stellen te-

Als je geen zondebesef hebt, dan kun je ook niet meer kritisch naar jezelf kijken. Dat is het probleem van de Romantiek. Dat je niet meer kritisch naar jezelf kunt kijken. Je neemt jezelf te serieus, vooral je gevoelens.

gen de aandrang om boos te worden, of de ander te beschouwen als gek of onwetend of slecht. Het zijn allemaal diep-menselijke impulsen, waarvan je moet beseffen dat ze niet goed zijn. Dus ook een boek van iemand met wie je het niet eens bent serieus proberen te nemen en het zogenaamde *principle of charity* toepassen. De caritas in de intellectuele zin van het woord.

Ziet u dat vaak gebeuren?

Nee, het gebeurt veel te weinig. Vroeger was dat het geval omdat er toch nog veel calvinistisch pathos in ons zat, ook bij niet-calvinisten. Het diaboliseren van de andere kerk, zal ik maar zeggen. En nu gebeurt het vooral omdat men vanuit een soort romantische inslag weinig zicht heeft op de zonde in de ziel, de duistere kant van het Ik. Men is geneigd te denken: ik deug, dus ook al mijn impulsen en gevoelens deugen.

Is dat een kwestie van er geen zicht op hebben, of is het positief waarden van die duistere kant?

Je hebt zoiets als de *dark romanticism*. Maar ik geloof niet dat dat domineert. Ik geloof dat een Rousseau-achtige Romantiek de toon zet: de mens is van nature goed. Ik ben goed zoals ik ben. En als ik iets voel, dan moet ik daar ook uiting aan geven.

...de hang naar authenticiteit...

Ja, inderdaad...

...niet de vraag: draagt het iets bij aan het debat...

..niet het besef hebben van zonde! Dat is natuurlijk iets moderns, want post-christelijk. Als je geen zondebesef hebt, dan kun je ook niet meer kritisch naar jezelf kijken. Dat is het probleem van de Romantiek. Dat je niet meer kritisch naar jezelf kunt kijken. Je neemt jezelf te serieus, vooral je gevoelens.

Maar tot nu toe hebben we het over het intellectuele debat. Sinds de Romantiek zijn daarin de omgangsvormen er niet op vooruit gegaan. Maar onder het gewone volk heeft dat authentieke altijd wel geleefd. Gewoon zeggen wat je voelt....

Ja, maar onder het gewone volk was toch altijd sprake van een invloed van de christelijke leer. Dat gaf meer zelfreflectie. Daarnaast leefde men meestal in een dorp. En je wilt niet iedere keer verhuizen. Dus je kunt wel ruzie maken, maar de volgende dag moet je het toch weer met elkaar zien te rooien. We kennen natuurlijk allemaal wel de verhalen van dorpen die in tweeën gesplitst zijn. maar doorgaans probeerden mensen dat te voorkomen. Dat bevorderde de omgangsvormen.

Die druk is minder geworden met de verstedelijking en de daarmee gepaard gaande anonimisering. Die maakt het gemakkelijker allerlei kwalijke dingen over anderen te zeggen zonder consequenties, want je komt die ander toch niet meer tegen. Het internet heeft die mogelijkheden exponentieel verruimd. Er waren vroeger ook klagers en roddelaars. Maar dat kwam niet verder dan de huiskamer of de kroeg. Nu zitten heel veel mensen te twitteren. En de mensen van de radio en televisie volgen dat allemaal.

Dan krijg je een soort echoput waarin alleen nog maar wordt getoeterd. De Middeleeuwen spraken van *flatus vocis*, iets wat zoiets betekend als 'stemscheet'. Dat is wat veel mensen doen tegenwoordig, stemscheten laten – verbale scheten, meer niet. Twitter leent zich daar uitstekend voor. Mijns inziens zouden we beter af zijn zonder dat medium...

De reden dat ik gebruik maak van Twitter is toch de zoektocht naar lotgenoten. Je voelt je in zekere zin een vreemde te midden van de meeste mensen om je heen, en gaat op zoek naar mensen met vergelijkbare ideeën, omdat je geborgen wil voelen in een grotere groep.

Dat begrijp ik. Maar al die online discussie -als je het dat al kunt noemen- zijn veel te vluchtig. Veel belangrijker is boeken schrijven, het uitgeven van kranten en tijdschriften is belangrijk. Institutievorming, online en offline. Maar dan wel in de vorm van een *big tent*. De Amerikanen zijn daarin geslaagd. Dat zijn ook Calvinisten van origine, maar misschien wel gedwongen door de frontier om samen op te trekken. Ze maken ook ruzie, maar ze zijn er ondanks dat veel beter in geslaagd om aan brede institutievorming te doen. En daardoor zijn ze in staat om druk uit te oefenen op de politiek en veel invloed te hebben in de maatschappij.

De SGP valt wat dat betreft veel te verwijten. Ze heeft teveel de neiging zich terug te trekken op het eigen kleine heuveltje. Om vervolgens al die andere mensen die vrij dichtbij staan maar net even iets anders denken af te houden. Dat helpt natuurlijk niet.

Een zo'n initiatief tot institutievorming was destijds de Edmund Burke Stichting. Hoe komt het dat dit prachtige en aanvankelijk zeer veelbelovende initiatief toch uiteindelijk hier niet echt van de grond komt? Zijn dit

soort initiatieven, anders dan in Amerika, wel levensvatbaar hier in Nederland?

Absoluut! Ik ben bij de Burke Stichting betrokken geweest. In ons geval waren er een paar grote geldschietters die ons graag als een klassiek-liberale denktank zagen. Dat wilden wij niet. Dus achter die samenwerking hebben we op een gegeven moment een punt gezet. Dat betekende wel dat veel activiteiten op een laag pitje kwamen te staan. Want iedereen moet natuurlijk wel gewoon zijn brood verdienen.

Het is van levensbelang dat vanuit verwante kringen een beetje welwillend op dergelijke initiatieven gereageerd wordt. De Burke Stichting was niet een concurrent voor de SGP....

Bestaande instituties als een politieke partij hebben er belang bij om zich af te zetten tegen andere instituties om hun eigen voortbestaan te verzekeren. Dat blijkt een groot probleem. Dan heb je echt staatsmanschap nodig, iemand die inziet: we moeten gezamenlijk iets doen, want zolang we elkaar blijven bevechten, gaat het mis.

Maar dan is er ook nog geld nodig van particulieren die bereid zijn te investeren in ideeën- en institutievorming, zoals dat in Amerika het geval is...

Ja, dat is een groot probleem in heel Europa. Dat is deels een kwestie van belastingdruk. Maar ook dat zo'n traditie van vrijgevigheid hier niet bestaat....

Men moet veel meer het fundamentele belang gaan inzien van ideeën voor de politiek. En dus van de verdieping in die ideeën. De wereld wordt uiteindelijk geregeerd door ideeën. De politiek is slechts de uitvoerder.

Is er, naast institutievorming, ook nog iets te verwachten van bestaande instituties als de kerk?

Welke kerk?

Laten we met de Rooms-katholieke Kerk beginnen...

Nee! Die Kerk is volledig de weg kwijt. De kerk is wat ideeënvorming betreft niet langer leidend, maar volgt in toenemende mate de tijdgeest. Dat gold minder voor paus Johannes Paulus II en Benedictus XIV, maar zij hebben die tendens niet kunnen keren.

De Lutherse Kerken in Duitsland en Scandinavië hadden zich al veel eerder overgegeven aan de tijdgeest. Hetzelfde geldt in toenemende mate voor van origine orthodox-Calvinistische kerken in Nederland. Die maken nu een proces door wat de synodaal-Gereformeerden een halve eeuw geleden hebben doorgemaakt.

In deze tijd redt je je als kerk ook niet meer door je terug te trekken uit de wereld, zoals de Amish. Dus te kiezen voor wat wel eens de Benedictijnse optie is genoemd. Want de moderne wereld komt iedere dag knalhard de huiskamer binnen, daaraan valt niet te ontsnappen. Het enige wat nog resteert is 'in de wereld maar niet van de wereld zijn' en dat vereist intellectuele weerbaarheid. Die doe je alleen op door de studie van ideeën.

Hebben dan traditionele onderwijsinstellingen nog wat te bieden?

De vrijheid van onderwijs komt steeds meer in het gedrang. Die strijd is van levensbelang. Als we die strijd verliezen, dan is het volgende station de kerk en zal ook straks in de kerk niet meer vrij gesproken kunnen worden.

Instellingen die vroeger nog een begrenzen-de functie hadden tegenover de macht van de staat en heersende ideologieën, hebben die functie niet meer...

Precies. De principes van de subsidiariteit en van de soevereiniteit in eigen kring hebben hun gezag verloren. Die beide principes waren ge-

stoeld op een gematigd vrijheids- en gelijkheidsbegrip: het maatschappelijk middenveld en de lagere staatsorganen moesten vrij van de machtsaanspraken van de centrale overheid zo veel mogen hun eigen koers kunnen uitstippen, binnen de grenzen van een wet die voor iedereen gelijk is. In de plaats van dat vrijheids- en gelijkheidsbegrip is een radicaal vrijheids- en gelijkheidsbegrip leidend geworden, waarin het individu tegenover het middenveld wordt gezet dat zijn vrijheid zou bedreigen en hem ongelijk zou behandelen en op alle mogelijke manieren door de centrale staat beschermd moet worden.

Zelfs het begrip subsidiariteit is zodanig gecorrumpeerd dat het tegenwoordig alleen nog maar duidt op het delegeren van taken aan lagere staatsorganen van beleid dat centraal is bedacht.

Ja, lagere overheden zijn daarmee uitvoeringsinstanties geworden, terwijl subsidiariteit natuurlijk iets heel anders betekent, namelijk dat je op centraal niveau alleen dat beslist wat echt centraal beslist moet worden, en al het overige overlaat aan de zelfstandige beslissingsbevoegdheid van de lagere niveaus. Maar als het radicale vrijheids- en gelijkheidsbegrip je Goden zijn, dan moet je alles wel centraal beslissen. Alexis de Tocqueville beschreef dat heel goed in zijn *Democratie in Amerika*. Een zekere vorm van gelijkheid is natuurlijk goed. Dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden is een fundamenteel rechtsprincipe. Maar een radicale gelijkheidsideologie eindigt ermee dat iedereen hetzelfde moet zeggen en denken.

Nu dreigen mensen die ergens een principieel andere opvatting over hebben te worden verketterd.

Ja, en daarmee moeten we stoppen. Begin er vanuit te gaan dat je politieke tegenstander ie-

mand is met de beste bedoelingen. Dat hij de problemen anders ziet, dat kan. Laten we dan daarover met elkaar praten.

In de Middeleeuwse disputaties hanteerden ze een prachtige methode. Als je met elkaar in discussie ging, dan liet je de ander uitpraten. vervolgens werd er van je verwacht dat je eerst zijn argumenten samenvatte. En als de ander dan zei: 'Nee, maar dat heb ik helemaal niet zo gezegd of bedoeld, dan moest je overnieuw beginnen. Net zo lang tot de ander zei: "Ja, wat je nu zegt is een goede weergave van mijn argumenten". En dan had je de gelegenheid om daarop te reageren. Een fantastische methode.

Je wordt gedwongen je te verplaatsen in de ander en hem recht te doen...

Precies. En wat we nu doen is: we slaan die stap over. We horen iets wat die ander meestal niet gezegd heeft. We creëren een stroman, en gaan daar dan -vaak ook nog eens heel emotioneel en onredelijk- op reageren.

Dat werkt polarisatie in de hand. Iets wat ook de huidige politiek kenmerkt. Daarin wordt volgens critici een belangrijke rol gespeeld door de demagoog. Aan wie denkt u in dit verband het eerst in de huidige politiek?

Mijn ouders zeiden altijd: 'We gaan niet over andere mensen praten wanneer ze er niet bij zijn'. Dat is zo'n oude regel waar ik nog steeds achter sta. We hebben het veel te veel over mensen en veel te weinig over ideeën. In het algemeen kun je wel zeggen dat er een bepaalde verleiding is in de politiek om demagogie te bedrijven. Alle politici staan bloot aan die verleiding. Maar je hebt als politicus de plicht je ervan bewust zijn dat je aan die verleiding bloot staat en je ertegen te verzetten. Een van de gevolgen van het verdwijnen van het Christendom is dat het denken in termen van verleidingen en verzet ertegen

In het algemeen kun je wel zeggen dat er een bepaalde verleiding is in de politiek om demagogie te bedrijven. Alle politici staan bloot aan die verleiding. Maar je hebt als politicus de plicht je ervan bewust zijn dat je aan die verleiding bloot staat en je ertegen te verzetten.

grotendeels is verdwenen en dus ook in de politiek. Daardoor heeft de demagogie aan invloed gewonnen.

En dat zie je aan beide kanten van het politieke spectrum?

Ja, die neiging om mensen te geven wat ze willen, dat zie je zowel ter rechterzijde als ter linkerzijde. De ene zijde speelt in op de menselijke hebzucht. De andere op de menselijke neiging tot hoogmoed.

Maar ter linkerzijde kan men zich toch nog altijd beroepen gedreven te worden door de deugd van de liefde? Een diepgewortelde liefde voor de zieke, zwakke en nooddriftige of zij die tot een minderheid behoren...

Daar zit inderdaad een echo in van de naastenliefde. Absoluut. Maar Piet die Jan opdraagt Kees te helpen en financieel of anderszins te ondersteunen, dat is niet hetzelfde als het zelf doen.

Hoe verhoudt zich dat tot de plicht van de overheid om recht te doen?

Rechtvaardigheid is de grondnorm, het minimum. De liefde gaat daarbovenuit. Maar bete-

De jongste publicatie van Kinning waarin hij de strijd aanbindt met moderne omgangsvormen.

kent dat liefdegebod nu dat ik alles moet weggeven wat ik heb? Of dat iedereen op de wereld aanspraak kan maken op wat ik heb? Augustinus en Aquino hebben daarover zeer behartenswaardige dingen gezegd. Het gebod van de naastenliefde is volgens hen in die zin universeel dat wij alle mensen in principe een goede wil verschuldigd zijn. Maar daadwerkelijke, structurele hulp en bijstand komt alleen de mensen toe die het dichtst bij ons staan, van gezinsleden tot landgenoten. We zijn mensen, geen goden. We kunnen niet de last van de hele wereld op onze schouders nemen. Dat doet God.

Is dat niet de boodschap van het huidige populisme: heb meer oog voor je landgenoot.

Zorg voor de verre naaste is prachtig. Die moet zeker geholpen worden. Maar verlies niet het oog voor de naaste dichtbij....

Ja dat klopt. De politiek loopt het risico zo gericht te zijn op Europa of zelfs de wereld als geheel, dat ze de gerechtvaardigde belangen en behoeften van de familie doorsnee in Nederland over het hoofd ziet. Daarmee doet ze hen onrecht.

De boodschap is: houdt van de mensen om je heen, niet van de mensheid; en zeker niet als dat werkelijk ten koste gaat van de mensen om je heen. De mensheid is een abstractie. Vooral linkse politici hebben de ambitie om de hele wereld veranderen, en negeren daarbij maar al te makkelijk hun landgenoten van vlees en bloed, voor wie ze in ieder geval ook moeten opkomen. Overigens is de ambitie om de hele wereld te veranderen niet meer dan een politiek van goede bedoelingen. Een politiek van goede bedoelingen is geen goede politiek. Je moet uiteraard van goede wil zijn, maar je moet ook je verstand gebruiken. En sommige dingen kunnen gewoon niet, die zijn utopisch. Als je utopische wensen probeert te realiseren, dan krijg je vaak het tegenovergestelde. De weg naar de hel is geplaveid met goede bedoelingen.

Toch wordt een uitspraak als 'Eigen volk eerst' vaak als het tegendeel gezien van waar het in het christendom om zou gaan.

Maar dat is niet zo. Sterker: zo'n uitspraak is ook geheel in de lijn met Calvijn.¹ Je hebt toch je eerste verplichting tegenover je directe naasten. Je vrouw en je kinderen, je familie, je burens, de medeleden van je kerkgemeenschap, je dorp, stad, regio, land.

Dat betekent, ook volgens Calvijn, niet dat je anderen aan hun lot zou moeten overlaten. Natuurlijk niet. Wel is er een probleem wanneer het eigen volk in exclusief nationalistische zin wordt

opgevat, zodat andere verbanden worden verwaarloosd. En dan denk ik evenzeer aan de kleinere verbanden die tot het maatschappelijk middenveld behoren, als ook aan Europa. Europa dan niet in de zin van de Europese Unie, maar van de aloude Europese christelijke cultuur. Al die verbanden zijn belangrijk. Tegelijk zijn ook nationale grenzen belangrijk. Die moet je vooral niet afschaffen, voordat je zeker weet dat je er iets beters voor terugkrijgt. Dat wel doen is spelen met vuur. Nu in de coronacrisis bijvoorbeeld blijken nationale grenzen toch weer van groot nut te zijn.

Als oplossing voor de huidige polarisatie hebt u ooit een pleidooi gehouden voor wat u noemde: 'constitutioneel patriotisme'. De rechtsstaat zou dan het bindmiddel moeten worden tussen de tegenover elkaar staande groepen in de samenleving.²

Ik ben daar inmiddels minder optimistisch over dan toen. In Amerika heeft dat lange tijd goed gewerkt. Maar ook daar loopt de Grondwet als bindende factor tegen haar grenzen aan. Een heel groot deel van de Amerikaanse bevolking wil eigenlijk van de Constitutie af. Een constitutioneel patriotisme veronderstelt dat je een Grondwet en grondrechten hebt waar iedereen zich achter kan scharen. Maar dat blijkt in de praktijk steeds minder mogelijk. Ook hier in Nederland is de discussie inmiddels losgebarsten. Pim Fortuyn is daarmee begonnen en Arie Slob zit er nu middenin. Fortuyn wees op de spanning tussen Artikel 1 (het non-discriminatiebeginsel) en bijvoorbeeld de Artikelen 6 (vrijheid van godsdienst), 8 (vereniging), 9 (vergadering) en 23 (vrijheid van onderwijs) en pleitte voor een afschaffing van artikel 1 omdat de andere artikelen hem meer waard waren. De tegenstanders van deze opvatting zitten precies op het tegengestelde spoor.

We moeten beseffen dat ook vrijheid en gelijkheid in gematigde zin uitgelegd niet de hoogste waarden zijn. De hoogste waarden zijn uiteindelijk waarden als wijsheid, geborgenheid, maathouden en naastenliefde. En daarbovenuit: liefde voor God.

De eerdergenoemde tegenstelling tussen een radicale en een gematigde uitleg van het vrijheids- en gelijkheidsbeginsel....

Ja, die zie je in Amerika en ook bij ons in Europa meer en meer. We ontkomen niet aan de discussie die al door Tocqueville was voorspeld. Ik ben persoonlijk voor een gematigde uitleg. Tegelijkertijd wil ik daarbij aantekenen dat we moeten beseffen dat ook vrijheid en gelijkheid in gematigde zin uitgelegd niet de hoogste waarden zijn. De hoogste waarden zijn uiteindelijk waarden als wijsheid, geborgenheid, maathouden en naastenliefde. En daarbovenuit: liefde voor God. Voor het Goede, Ware en Schone. Die is natuurlijk het allerbelangrijkste.

Al die discussies voeren we op dit moment niet voldoende.

Het noodzakelijk te blijven hameren op het belang van discussie. Nodig je tegenstanders uit. En voer dan de discussie op de manier van de oude disputaties. Dat dwingt iedereen om goed naar elkaars argumenten te luisteren.

We hebben in Nederland de tijd van de verzuiling gehad. Daar zat een groot risico in, omdat door zo'n verzuiling het land gemakkelijk uit elkaar kan vallen in elkaar te vuur en te zwaard bestrijdende stammen. De situatie is toen gered door een elite die dat gevaar beseftte en bij elkaar ging zitten en pacificatiepolitiek bedreef.

Dat heeft tussen 1918 en 1968 goed gewerkt. Die constructie is echter sedert 1968 steeds meer weggevallen. Maar het basale besef moet blijven dat als we niet met elkaar praten er alleen nog machtspolitiek en geweld overblijft. Zo eenvoudig is het.

Maar de huidige politiek heeft eerder de neiging uit te sluiten dan serieus met elkaar in gesprek te gaan....

Dat leidt vroeg of laat toe geweld. Dus dat is niet de kant die het op moet. Elkaar over en weer demoniseren, dat is niet wat moet gebeuren.

Maar is er toch niet iets in de stijl van populistten die een dergelijke reactie oproept?

Ik zie zelf niet een heel groot verschil tussen de manier waarop populistten argumenteren en de wijze waarop de zogenaamde mainstream partijen dat doen. Het is toch veelal meer poneren en je standpunt maar blijven herhalen, dan echt

argumenteren en debatteren. Een partij als de SGP vormt een van de weinige positieve uitzonderingen. Zij poneren niet alleen, maar komen doorgaans ook met argumenten.

Populisten worden er vaak van beschuldigd te polariseren, en de SGP dat ze zich met haar ideeën buiten de orde zou plaatsen.

Dat is een halve waarheid want de mainstream partijen polariseren ook. De mainstream heeft een ramkoers ingezet tegen alles wat herinnert aan de christelijke traditie.

Wat die mainstream, net als de populistische partijen, in plaats daarvan zou moeten doen, is gewoon luisteren naar de ander. Open staan voor de waarheid of de existentiële nood die er achter de op het eerste gezicht misschien vreemde opvattingen van populistten en SGP'ers schuilgaat. Want die nood kan natuurlijk reëel zijn. En soms blijkt iets waar waarvan je gezworen zou hebben dat het flauwekul is.

NOTEN

¹ Zie zijn *Institutie*, II.VIII.55. In de vertaling van A. Sizoo: 'Want de menselijke omgang brengt mee, dat de mensen des te meer elkander dienen bewijzen, naarmate ze door nauwere banden van verwantschap of vriendschap of nabuurschap met elkander verbonden zijn. En dat wel zonder God te kwetsen, door wiens voorzienigheid we in zekere zin hiertoe gedreven worden.'

² 'Constitutioneel patriotisme als overbrugging van tegenstellingen,' in Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (red.), *Polarisatie: bedreigend en verrijkend* (Amsterdam 2009), pp. 12-30.

In dit artikel gaan we nader in op de reputatie van Abraham Kuyper als iemand die de verhoudingen in het Nederland van zijn tijd op scherp zette. Een oproerkraaier vonden de zittende liberalen hem en vrijwel de hele elite zei het hen na, een 'antirevolutionaire revolutionair' was hij volgens historicus Robert Fruin. Kraaide Kuypers befaamde polemieken inderdaad oproer als een revolutionair, of valt er ook iets anders van te zeggen?

Johan Snel, hoofddocent en onderzoeker, verbonden aan de opleiding Journalistiek aan de Christelijke Hogeschool Ede en als promovendus aan de Vrije Universiteit te Amsterdam

Abraham Kuyper: de positieve rol van een polarisator

Was Kuyper een populist?

De vraag wordt vaak gesteld en regelmatig ook beantwoord: Kuyper zou de eerste populist zijn geweest, iemand die de massa bespeelde op een populistische manier.

Inderdaad wist Kuyper de massa in beweging te krijgen: in de schoolstrijd en in de antirevolutionaire beweging, zelfs in de kerk. Toch zijn het vooral de verschillen die opvallen. Anders dan hedendaagse populistten zocht Kuyper geen

zondebok in de vorm van minderheden als joden of moslims. Integendeel: hij kwam op – 'recht voor allen!' was zijn leus al voordat de socialisten haar aanhieven – voor de burgerrechten van iedereen, ook joden en socialisten. Toen Bismarck in Duitsland met zijn socialistenwetten kwam, keerde Kuyper zich daar openlijk tegen.

Kenmerkend voor Kuyper was zijn pleidooi om de burgerrechten breder te laten gelden dan enkel

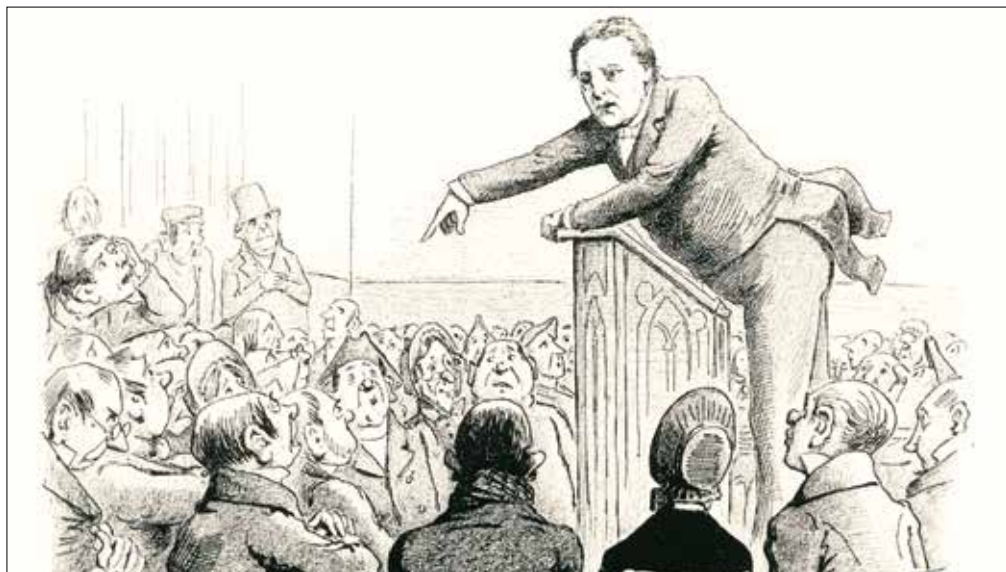
voor de gezeten burgerij van conservatieven en liberalen. 'Recht voor allen' was niet zomaar een leus, maar een die centraal stond al in zijn vroegste journalistieke werk en in zijn eerste optredens in de Tweede Kamer. Waar hedendaagse populistten zich tegen burgerrechten als godsdienstvrijheid en de uitingsvrijheden keren, was Kuyper een vurige pleitbezorger. Al in 1874 schreef hij een lange reeks artikelen over de burgerlijke vrijheden waarmee hij *On Liberty* (1859) van John Stuart Mill welbewust naar de kroon stak. Hij betoonde zich een vuriger voorstander van de vrijheden dan de liberalen durfden zijn, en betoogde dus precies het omgekeerde van hedendaagse populistten. Kuyper, met andere woorden, was een man van positieve idealen ofwel 'beginselen', niet van negatieve. Bij hem geen aanvallen op minderheden of inhoudsloos verzet tegen de bestaande orde, maar een altijd fundamenteel betoog over hoe het anders kon. Wat Kuyper wilde was dat 'het volk achter de kiezer' – slechts een minderheid van de mannen had in zijn tijd stemrecht – ook

tot zijn recht zou kunnen komen. Zijn idealen waren uitdrukkelijk positief, niet negatief. Anders dan bij de liberalen kon bij hem het gewone volk van begin af voluit meedoen in zijn Antirevolutionaire Partij (ARP) en haar mede stempelen.

Ook in zijn middelen was Kuyper anders dan de populistten. Hij sprak inderdaad rechtstreeks tot de massa, in zijn krant en in zijn toespraken. Maar anders dan de socialisten van zijn tijd zweepte hij hen nooit op en sprak hij nooit volle pleinen toe. Ook de massa – regelmatig sprak hij voor zalen met duizenden aanhangers – kon hij voorgaan in een verstild gebed, nooit in opzwepende taal. Kuyper bereikte het gewone volk, maar niet door het op te hitsen of op te roepen tot verzet. Ook oog in oog met de massa was hij het omgekeerde van een populist.

DEMOCRAAT

Wat was hij dan wel? Een levenslange tegenstander, de liberale jonkheer Willem Hendrik de Beaufort, omschreef Kuyper als een 'democraat naar

Kuyper als polarisator volgens het toenmalige liberale satirische blad Uilenspiegel.

Amerikaans snit'. Let wel, beide kwalificaties waren negatief bedoeld. Een democraat gold in zijn kringen als iemand die op een gevaarlijke manier het volk opruide om zich met de politiek te bemoeien. En Amerikaans was alles wat vulgair was, iets van de massa, ordinaire massacultuur.

Toch steekt er veel waars in zijn woorden. Kuyper was inderdaad levenslang een democraat en Amerika was daarin, en in meer, zijn voorbeeld. Naar Kuypers overtuiging was de Amerikaanse cultuur beslissend beïnvloed door het calvinisme en de Amerikaanse democratie dus ook. Eerder dan in Nederland had het Amerikaanse volk stemrecht, voor Kuyper de toekomst, ook in Europa. Een democraat naar Amerikaans model zou hijzelf opvatten als een eretitel, hoezeer praktisch de hele Nederlandse elite daar ook anders over dacht.

Toch begon het allemaal al in de kerk. In de jaren 1860 ontstond de verkiezing van ambtsdrager door de gemeenteleden, en Kuyper stond in die beweging vooraan. In zijn ogen zouden overal de gewone gemeenteleden – het volk dus, mannen en vrouwen – het voor het zeggen moeten hebben. Voordat het mis ging in de vorm van de Doleantie, een uittocht uit de kerk die hijzelf nooit had gewild, namen in tal van gemeenten de orthodoxe kiezers al het heft in handen. De kerk vormde daarin, voor Kuyper maar ook in werkelijkheid, een voorhoede van de staat. Pas na de Eerste Wereldoorlog kregen gewone mannen en vrouwen het politieke kiesrecht voor

De staatsman Kuyper.

alle bestuurlijke geledingen. Nederland werd zo rond 1920 een democratie in de tegenwoordige betekenis en Kuyper was daarin al meer dan een halve eeuw voorgedaan.

Voordat er radicalen waren en voordat socialisten ook het algemeen kiesrecht gingen eisen, was er al Kuyper. Als jong Kamerlid in 1874-75 stond hij als democraat nog moederziel alleen. Pas rond 1900 kreeg hij steeds meer bijval.

BREUK

Daarvoor was wel een breuk in zijn eigen partij nodig. Kuypers befaamde botsing met zijn oude medestrijder De Savornin Lohman draaide om het kiesrecht. Voor Kuyper was uitbreiding van het kiesrecht in de jaren 1890 een eis van de tijd. Zijn antirevolutionaire beweging moest er van hem haar volle gewicht achter plaatsen. Binnen

Nederland werd zo rond 1920 een democratie in de tegenwoordige betekenis en Kuyper was daarin al meer dan een halve eeuw voorgedaan.

zijn partij won Kuiper alle slagen, maar de elite – de befaamde ‘dubbele namen’, mannen van adel dus – weigerde daarin mee te gaan.

Veel is gespeculeerd over de achtergronden van de breuk van Kuiper en de meerderheid van zijn partij met deze vooraanstaande antirevolutionairen, met Lohman als hun leider. Er is dan sprake van botsende karakters of het idee dat Kuiper als doordrammer altijd wel breuken veroorzaakte. De werkelijkheid is prozaïscher: Kuiper brak met de dubbele namen toen ze zich verzetten tegen de uitbreiding van het kiesrecht en ook opzichtig afwezig bleven op het eerste Christelijk-Sociaal Congres van 1892. Een half jaar was Kuiper door ziekte uitgeschakeld in 1894; hij lag met een dubbele longontsteking te bed in Brussel en balanceerde op het randje van de dood, zoals beschreven in mijn boek. Toen hij begin 1895 terugkeerde in het publieke theater werd de breuk compleet. Uit het verzet tegen de ‘te radicale’ koers van de ARP zou later de CHU ontstaan, die hoofdzakelijk voormalig liberale kiezers trok. De ARP volgde de koers van de radicale democraat Kuiper.

DE SOCIALE KWESTIE

In het najaar van 1892 kwam dan eindelijk het Christelijk Sociaal Congres bijeen waar Kuiper lang naar had uitgezien. In de aanloop had hij al uitdrukkelijk de kandidatuur voor de Amsterdamse gemeenteraad gesteund van de timmerman Bart Poesiat – zeer tegen het zere been van de dubbele namen in zijn partij. Kuiper wist dat de steun van de christelijke vakbond Patrimonium, waar Poesiat een van de leiders van was, op het spel stond. Maar zijn keus voor de kandidatuur van een arbeider volgde ook uit zijn eigen levenslange overtuiging als democraat, was meer dan een gelegenheidsopstelling. In zijn rede op het congres zelf pleitte Kuiper voor ‘architectonische kritiek’ – zijn woorden, ze zouden een zelfstandig leven gaan leiden – op de bestaande maatschappelijke verhoudingen.

Arbeid moest een georganiseerde tegenmacht vormen tegen kapitaal – de grootmacht van de negentiende eeuw.

Ook beroemd werd een passage uit zijn gebed, waarin hij over de uitgebuite Nederlandse arbeiders had gezegd dat ze ‘niet langer’ konden wachten, ‘geen dag en geen uur’. De socialisten zouden hem er later, toen hij minister was, vaak mee om de oren slaan. Na de mislukte spoorwegstakingen van 1903 werd Kuiper in hun kringen de gebeten hond, een hypocriete burger die wel mooie woorden wijdde aan de sociale kwestie, maar intussen het leger op hen afstuurde. Tussen Kuiper en de socialisten zou het nooit meer goedkomen. Terwijl de sociale kwestie toch echt voor Kuiper het eerste punt van zijn politieke agenda was en bleef.

Wie zijn vroege journalistieke werk leest, nog voor de oprichting van dagblad De Standaard (1872) in toenmalig weekblad De Heraut, zal meteen al op de sociale Kuiper stuiten. In een artikel uit 1870 over de uitgebuite fabrieksarbeiders van Veenendaal – ook kinderen en vrouwen werden zes lange dagen aan zwaar werk blootgesteld – blijkt meteen al zijn agenda. In Kuipers ogen moesten arbeiders zich verenigen in een vakbond en moest de kerk daarbij te hulp schieten. Alleen als arbeiders zich vereenden, kon hun arbeid op zijn echte waarde worden geschat. Arbeid moest een georganiseerde tegenmacht vormen tegen kapitaal – de grootmacht van de negentiende eeuw. Van het begin van zijn publieke loopbaan tot het eind – zijn laatste toespraak voor zijn eigen partij – stond voor Kuiper de sociale kwestie voorop. Het was de andere grote reden waarom hij in 1894 brak met de dubbele na-

men in zijn partij: voor hen was de sociale kwestie niet urgent, voor Kuyper wel.

JOURNALISTIEK

Wie de democraat Kuyper en zijn sociale gezicht beter wil leren kennen, is bovenal aangewezen op Kuypers journalistieke werk. Hier, meer dan in zijn eigen partij of als minister in een gemengd kabinet, had hij de vrije teugel.

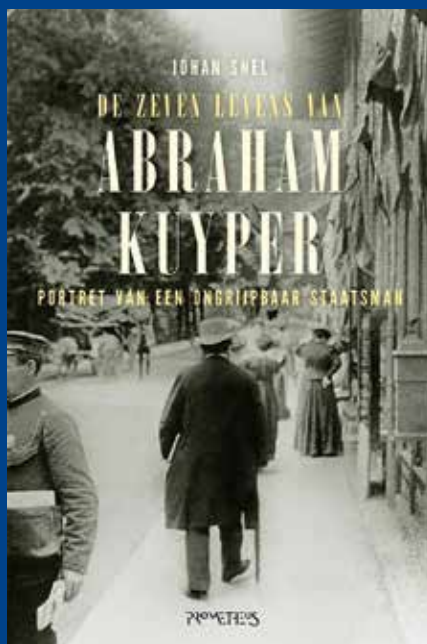
Dat begon al in de zomer van 1869, toen hij als predikant in Utrecht stond. Voor toenmalig weekblad *De Heraut* – ontstaan uit de jodenzending – mocht hij de politieke redactie vormgeven. Die rol riep het politieke dier in Kuyper wakker. Binnen de kortste keren had hij het weekblad omgevormd tot een bescheiden orgaan van de antirevolutionairen, die tot dusver over niet meer had beschikt dan een aantal verspreide kiesverenigin-

Ter gelegenheid van het Kuyperjaar 2020-21 verscheen van Johan Snel: *De zeven levens van Abraham Kuyper. Portret van een ongrijpbaar staatsman*. Kuyper was een wonderkind met 'tien hoofden en honderd armen', in 1906 gekozen als populairste man naast de flinkste vrouw, de jonge koningin. Naast koningin Wilhelmina was hij in zijn tijd de enige Nederlander die de voorpagina van *The New York Times* haalde.

Het boek opent vaak verrassende perspectieven op zeven van Kuypers kleurrijke levens. Voorop de avonturier: alpinist, wereldreiziger. Dan zijn beter bekende rollen: gevierd spreker, wetenschapper, activist, journalist en staatsman. Elk hoofdstuk is gebaseerd op nieuwe bronnen, telkens met biografische onthullingen. Samen bieden ze een caleidoscopisch

beeld van een man wiens veelzijdigheid alleen werd overtroffen door zijn onwaarschijnlijke productiviteit. Hij schreef meer dan tweehonderd boeken, tienduizenden artikelen, reisde de halve wereld rond en was een fanatieke bergbeklimmer.

Bewonderaars had Kuyper meer dan tegenstanders, maar zijn gezworen vijanden vormden bijna de complete Nederlandse elite, de jonge koningin inclusief. Tegelijk was hij de enige die internationaal werd gelauwerd als staatsman en met koningen en keizers dineerde. Eén ding was hij zeker: de grootste splijtzwam die de Nederlandse geschiedenis heeft voortgebracht. Omstreden is hij altijd gebleven.

gen. Eind 1870 werd Kuiper al officieus, per januari 1871 officieel de hoofdredacteur.

Wie nu de jaargangen van dit eerste weekblad *De Heraut* doorsnuffelt, ziet hoe hier al de democraat Kuiper aan het woord is, een man met voluit oog voor de sociale kwestie. Beide thema's zouden hem nooit meer verlaten, zeker niet in de halve eeuw – van 1872 tot 1919 – dat hij leiding gaf aan een eigen dagblad, *De Standaard*. Ook daarvan zijn alle jaargangen sinds kort digitaal beschikbaar, online op de website van Delpher. Meer dan een eeuw nadat zijn stukken verdwenen met dat de krant waarin de vis werd verpakt, zijn ze nu weer volop beschikbaar. In *De Standaard* kon Kuiper zich helemaal uitleven. Tal van artikelen spraken rechtstreeks tot het 'volk achter de kiezer', en juist het gewone volk ging Kuiper volgen en als zijn leider beschouwen. In zijn dagblad kon Kuiper voluit spelen op het 'klavier der volksconsciëntie', zoals dat met een geveugeld woord ging heten. Meer nog dan in zijn rol als partijvoorzitter of later Kamerlid en minister oefende Kuiper invloed uit op zijn geliefde 'volk' door tientallen jaargangen lang rechtstreeks te communiceren via zijn eigen krant. Als journalist had Kuiper de grootste invloed, juist op gewone mensen.

POLARISATOR

Niet voor niets werd op zijn journalistieke werk ook het heftigst gereageerd. Op normale dagen leverde Kuiper het hoofdartikel op de voorpagina,

Ook met zijn geestverwanten botste Kuiper onophoudelijk. In zijn ogen kwam het doordat ze hun eigen gereformeerde en antirevolutionaire beginselen niet voldoende serieus namen.

met daarna een handvol 'driestarren', puntige commentaren op het nieuws. In beide genres zocht hij continu de polemiek, reageerde hij op tegenstanders en bestreed hij ze met een beroep of gereformeerde of antirevolutionaire beginselen.

Die 'beginselen' waren typisch Kuiper: hij zocht het conflict niet aan het oppervlak, maar daaronder, in de onderliggende motieven. Heel wat tegenstanders verraste hij met een betoog over die onderliggende beginselen – met name liberalen dachten niet in zulke termen, konden ook niet goed weerwoord bieden. Als Kuiper op dreef was, in zijn krant of als premier tegenover de Kamer, kon vrijwel niemand hem aan, stonden ze machteloos tegenover een betoog dat zich op een niveau begaf waar weinigen zich durfden wagen. Maar ook met zijn geestverwanten botste Kuiper onophoudelijk. In zijn ogen kwam het doordat ze hun eigen gereformeerde en antirevolutionaire beginselen niet voldoende serieus namen. In Kuipers ogen leidden beginselen even onvermijdelijk tot scherp omliggende doelen als een projectiel. Zelf gebruikte hij het beeld van een lawine – zoals hij die tijdens zijn bergtochten een paar keer zelf had waargenomen. Beginselen gingen even onhoudbaar op hun doel af als zo'n lawine, schreef hij een paar keer. Voor hem was het ondenkbaar dat calvinistische beginselen niet rechtstreeks tot democratische idealen leidden.

Het was dan ook als polarisator dat zijn tijdgenoten Kuiper het beste kenden. Toen in 1897 vriend en vijand hem hulde bracht als de grootste journalist van het land – het was bij de viering van het eerste jubileum van *De Standaard* in het Amsterdamse Paleis voor Volksvlijt – was dit hun voornaamste bezwaar. Als polemist was Kuiper niet altijd eerlijk, vonden ze, gaf hij hun intenties soms niet goed weer en zaaide hij onnodig tweedracht.

Als polarisator had en hield Kuiper vijanden, als journalist had hij haast enkel bewonderaars.

Krachttermen in het parlement, scheldkanonnades op sociale media, stevige protesten op het Malieveld, geweld tegen hulpverleners... Zijn de omgangsvormen in ons land de laatste jaren schrikbarend verruwd of is er 'niets nieuws onder de zon'?

Peter Schalk, lid van de Eerste Kamer voor de SGP

"Vriendelijk ontmaskeren en vriendelijk terechtwijzen"

Zorgen in de politiek over omgangsvormen in de samenleving, en suggesties voor een remedie

Helaas merk ik op alle fronten dat er een verharding en verruwing plaatsvindt. Daar zijn meerdere oorzaken voor aan te wijzen. Misschien is wel de belangrijkste daarvan de toegenomen mondigheid. We leven in een samenleving waarin iedereen zijn mening mag zeggen. Dat is een groot goed. Maar dat wordt soms wel ver doorgevoerd. Zeker ook als andere waarden daardoor op een lager plan komen te staan. Denk aan respect voor elkaar als er zonder oog voor het effect van je woorden gesproken wordt. Of denk aan gezagsverhoudingen, als een leerling gewoon zijn mening mag zeggen zonder het verschuldigde respect voor zijn docent. En wat te denken van de waarde van geduld, als we elkaar niet uit laten praten. Van gehoorzamen, als onze mening gesteld wordt boven de afgesproken of vastgestelde regels. Of van liefde, als deze in woorden en daden bezig is te verkouden.

De Bijbel roept ons op om onze mening te geven op een wijze die gekenmerkt wordt door 'aangenaamheid en met zout besprengd'.

Welke invloed heeft de coronapandemie op de manier waarop we elkaar bejegenen?

De harde en scherpe bejegening van anderen lijkt nog versterkt te zijn door de corona-pandemie. De strijd tegen het virus heeft een eerste lockdown teweeggebracht. Daar is men, ook in Nederland, in meegegaan. Maar op het moment dat we uit die eerste lockdown terugkwamen in het maatschappelijk leven bleek dat er lontjes extra kort waren geworden. Felle reacties, heftige protesten, ongecensureerde uitingen zijn aan de orde van de dag. Nu mag ik dienen in de Eerste Kamer, vanouds een Kamer van reflectie met veel oog voor stijl en hoffelijkheid. Maar zelfs in de Eerste Kamer merk je de spanning die er uit moet, soms in woord en gebaar. Dat heeft wellicht ook te maken met scherpe tegenstelling of profileringsdrang. We spreken elkaar daar wel op aan. Meestal in de wandelgangen, maar als het moet ook in het plenaire debat!

Welke positieve ontwikkelingen ziet u als het gaat om omgangsvormen, wellicht ook puttend uit persoonlijke ervaringen?

Dat is een moeilijke vraag. Positief is dat het vrij uiten van je mening ook gebruikt kan worden om elkaar gemakkelijker dan vroeger op te roepen tot ver-

draagzaamheid, of tot correct taalgebruik, of tot respect voor de ander. In die zin zijn de discussies over de vrijheid van meningsuiting ook wel weer een spiegel. Als de vrijheid van meningsuiting wordt gebruikt als een recht om te kwetsen, dan heeft dat twee gevolgen. Het eerste gevolg is de negatieve, namelijk vanuit de gedachte dat je dan zelf ook wel harde woorden mag gebruiken. Het tweede gevolg kan zijn dat de schade die aangericht wordt door fout gebruik ons ertoe brengt om zorgvuldiger en voorzichtiger te worden. Waarbij ik aanteken dat voorzichtigheid nog steeds kan leiden tot grote duidelijkheid. Sterker nog, de ervaring leert dat de argumenten van hen die zichzelf overwinnen door beleefd en zorgvuldig te communiceren vaak sterker overkomen en langer blijven hangen.

Hoe kunnen juist christenen respect, fatsoen en beleefdheid bevorderen? Verwacht u veel van gezinnen, kerken en maatschappelijke organisaties, of kijkt u toch vooral naar politiek beleid en regulering van bijvoorbeeld sociale media?

Eigenlijk heeft iedereen allereerst een eigen persoonlijke verantwoordelijkheid als het gaat om respect, fatsoen en beleefdheid. Over al onze woorden en daden moeten we immers verantwoording afleggen. Dat betekent niet dat je geen diepgaande verschillen van mening kunt hebben, zakelijk of persoonlijk. Maar dat vraagt wel om in die gevallen te zoeken naar de juiste woorden. De apostel Jakobus

wijst erop dat de tong een gevaarlijk lid is. Er is genade voor nodig om die in bedwang te houden.

Natuurlijk is er ook een bredere verantwoordelijkheid. De kerken hebben als taak om christenen te wijzen op hun houding. Het God liefhebben boven alles en de naaste als jezelf vraagt ook om de christelijke waarden inhoud te geven. Maatschappelijke organisaties kunnen laten zien op welke wijze protest wordt aangetekend. Gaat dat met de botte bijl, of met tact? Ook in het politieke bedrijf zullen we er rekening mee moeten houden dat ons doen en laten gezien wordt als voorbeeld. Politici zijn voor heel veel kiezers ook identificatiefiguren. Als de leider zich misdraagt met harde taal, dan zijn de volgelingen vaak ook geneigd om hetzelfde te doen.

Welke boodschap draagt u in de Eerste Kamer uit om goede omgangsvormen onder jeugd en volwassenen te bevorderen? Wat wilt u jonge mensen, maar ook de samenleving als geheel, concreet meegeven als senator én oud-leerkracht?

Het werk van de Eerste Kamer is voor een deel achter de schermen. Maar het plenaire debat is openbaar en wordt integraal uitgezonden. Iedereen kan meekijken. En zelfs als dat niet zou kunnen, dan is nog mijn houding die van hoffelijkheid en vriendelijkheid. Zelfs als ik het fundamenteel oneens ben met senatoren van andere partijen, dan zal ik ze nog steeds in zorgvuldig gekozen bewoordingen aanspreken. Daarbij hoort ook het vriendelijk ontmaskeren van verkeerde denkbeelden, en het vriendelijk terechtwijzen als iemand uit de bocht vliegt. Maar daar hoort ook bij dat je vervolgens in de wandelgangen de relatie in stand houdt.

Als ik een boodschap op dit terrein mag meegeven, dan vooral een Bijbelse boodschap uit Filippensen 4: 8, waarin we worden opgeroepen om te handelen vanuit het zoeken naar 'al wat waarachtig is, al wat eerlijk is, al wat rechtvaardig is, al wat rein is, al wat lieflijk is, al wat wel luidt'. Dat geldt ook voor onze woorden!

Sinds 2008 voert het Sociaal en Cultureel Planbureau het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) uit. Elk kwartaal verschijnt een editie. Opmerkelijk is dat in de surveys regelmatig het (gebrek aan goede) omgangsvormen (en waarden en normen) ter sprake komt. De manier waarop we met elkaar samenleven, zien en ervaren veel respondenten als het grootste probleem in Nederland. Al twaalf jaar lang is dat het geval. Waar denken burgers dan aan? Ze noemen: afnemende solidariteit, verharding van de maatschappij, gebrek aan fatsoen en beleefdheid alsook een afnemend respect voor elkaar.

Jan Schippers, directeur Wetenschappelijk Instituut voor de SGP

'Mensen tonen meer begrip voor degenen die ze kennen dan voor anderen'

Interview met prof. dr. Paul Dekker, senior wetenschappelijk medewerker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau

Maar tegelijk komt uit de rapportages van het SCP een wat dubbelzinnig beeld naar voren: mensen klagen vooral over het wangedrag van anderen, maar bij zichzelf zien ze dat anders en praten ze afwijkingen van de normen min of meer goed. Ze geven bijvoorbeeld een vergoelijkende verklaring. Andere ouders brengen hun kinderen geen goede manieren bij, zelf doen ze daarvoor hun uiterste best. Dat intrigeert. En

daarom ga ik hierover met prof. dr. Paul Dekker in gesprek.

Het zijn vooral andere ouders die hun kinderen slecht opvoeden. Daardoor gaat het bergafwaarts met de samenleving. Vanwaar die dubbelzinnigheid?

In onze gesprekken met willekeurige burgers krijg ik te horen dat mensen in het algemeen wel pro-

Als het bijvoorbeeld gaat over een familielid of een van de burens, dan wordt al gauw gezegd: 'Ja, maar die doet echt goed haar best.'
 Dan praten mensen er anders over dan in het algemeen.

blemen kunnen benoemen, maar zodra het concreet wordt of wanneer het gevallen in hun nabije omgeving betreft, dan worden er verklarende factoren of verzachtende omstandigheden aangevoerd. Dat duidt op het tonen van begrip voor degenen die men kent. Als het bijvoorbeeld gaat over een familielid of een van de burens, dan wordt al gauw gezegd: 'Ja, maar die doet echt goed haar best. En het valt ook niet mee om het werk en het opvoeden van een kind te combineren.' Dan praten mensen er anders over dan in het algemeen. Gaat het over anderen buiten hun kennissenkring, dan hoor je opmerkingen als: 'Ze zijn vooral bezig met hun werk en met geld verdienen...'

Het heeft wel met waarden en normen te maken. En hoe je daarmee omgaat.

Dat klopt. Wanneer het over waarden en normen gaat, valt het mij op dat iedereen het nu heeft over omgangsvormen. Vrijwel niemand heeft het over abortus, euthanasie, homoseksualiteit en dergelijke morele vraagstukken. Heel anders dan in de jaren 70 en 80. Want als je toen dit onderwerp aanroerde, ging het evenzeer over die morele vraagstukken en niet alleen over omgangsvormen. Sinds premier Balkenende in 2002 een debat opstartte over het thema 'normen en waarden' staat dit meer voor de sociale kant. In het COB hebben we hier ook expliciet naar gevraagd. Het blijkt dat mensen met een kerkelijke achtergrond die brede opvatting wel hebben.

Maar de meeste mensen vinden abortus en euthanasie vooral een zaak van individuele keuze en persoonlijke vrijheid. Uiteraard gaat het wel over moraal. Maar men verbindt het niet met het vraagstuk van waarden en normen voor het publieke domein. Ik herinner mij nog goed dat in de eerste versie van de European Values Studies uit 1981, samengesteld door wetenschappers van de Tilburgse universiteit, homoseksualiteit en zwartrijden in hetzelfde rijtje werd gezet. Dat kunnen we ons nu niet meer voorstellen. Homoseksualiteit wordt steeds breder geaccepteerd en getolereerd. Maar gaat het om ongewenste gedragingen in de publieke ruimte dan constateren wij dat de tolerantie voor wat afwijkt, is afgenomen. Wat ten koste gaat van het collectief of de gemeenschap, zoals zwartrijden, belasting ontduiken, fraude en zo, daarover is men steeds vaker absoluut afwijzend (zie ook p. 36ev.).

Vallen nog andere ontwikkelingen in de moraal op?

Ik denk dat de publieke opinie gevoeliger is geworden voor het individueel slachtofferschap. Neem bijvoorbeeld pedofilie. In de jaren 70 vond een meerderheid dit geen probleem, maar de laatste decennia zien we op dit punt een ommekeer. We zijn het misschien niet eens over maatschappelijke doelen, maar onschuldige slachtoffers moeten we vermijden. En ik ver-

Wanneer het over waarden en normen gaat, valt het mij op dat iedereen het nu heeft over omgangsvormen. Vrijwel niemand heeft het over abortus, euthanasie, homoseksualiteit en dergelijke morele vraagstukken.

moed dat de SGP-achterban dit ook zo zal zien bij abortus.

Maar dat het bergafwaarts gaat met Nederland, dat komt vooral door anderen. Zij veroorzaken de problemen, zeggen veel mensen. We schuiven blijkbaar de schuld bij anderen in de schoenen.

Laat ik als voorbeeld het vrijwilligerswerk noemen. Wanneer wij daar onderzoek naar doen en we bevragen mensen, dan krijgen we regelmatig te horen dat de huidige vrijwilligers denken dat zij de laatste generatie zijn die zich hiervoor inzet. Alle anderen hebben veel minder voor hun naaste of voor de samenleving over, zeggen ze. Want anderen zijn egoïstisch, alleen maar bezig met carrière maken. Maar gaat het over hun eigen kinderen, dan zeggen ouders al snel: 'Ja, die zouden wel vrijwilligerswerk willen

Homoseksualiteit wordt steeds breder geaccepteerd en getoleereerd. Maar gaat het om ongewenste gedragingen in de publieke ruimte dan constateren wij dat de tolerantie voor wat afwijkt is afgenomen.

doen, maar ze kunnen dat eenvoudigweg niet omdat ze moeten werken, reizen, etc. Dus in feite gaat het om dezelfde belemmeringen, maar voor de eigen kinderen zijn die wel een geldig excuus, voor anderen niet. Naar onbekenden toe is het makkelijker om verwijten te maken, zoals het stellen van foute prioriteiten of onverschilligheid.

Wanneer wij daar onderzoek naar doen en we bevragen mensen, dan krijgen we regelmatig te horen dat de huidige vrijwilligers denken dat zij de laatste generatie zijn die zich hiervoor inzet.

Merkwaardig. Wie zijn dan die anderen? Is het 'ik' tegenover 'de rest'?

Het is denk ik niet zozeer 'ik' tegenover 'de rest', maar meer de eigen groep van bekenden, de eigen omgeving, buurt of familie tegenover de grote boze buitenwereld. Mensen zeggen dus wel: 'Mijn burens doen echt hun best. Bij ons in de straat gaat het goed. Hier houden mensen wel rekening met elkaar.' 'Maar je moet niet naar Amsterdam gaan', zal iemand uit de Achterhoek zeggen. Of: 'Je moet niet in Staphorst zijn', vindt een Hagenees.

Wilt u toelichten op welke manier u en uw collega's aan deze informatie komen?

We doen veel enquêtes en daarnaast organiseren we gesprekken in focusgroepen. Dat zijn willekeurig samengestelde groepen mensen die we daarvoor uitnodigen. We openen het gesprek door een rondje te maken en iedereen te laten vertellen wat hij of zij zoal aan vrijwilligerswerk doet. Vaak blijkt dan dat veruit de meeste mensen iets in die sfeer doen. Op een enkele student na die eigenlijk best z'n buurvrouw wil helpen, maar hij kent haar niet. De gedachte dat het met onszelf en de eigen buurt goed gaat, maar dat het met de rest van de samenleving bergafwaarts gaat, leeft bij velen, maar klopt feitelijk heel vaak niet. Mensen zijn in het algemeen niet onverschilliger geworden.

Kunt u dat illustreren met een actueel voorbeeld?

In april tijdens de eerste coronagolf waren veel mensen blij verrast door allerlei initiatieven die werden genomen om hulp te bieden aan mensen die in quarantaine zaten. Ook gingen mensen iets kopen bij de winkelier om de hoek, want daar was de omzet gekelderde. Er werd respect getoond voor de medewerkers in de zorg. Met applaus en andere acties. Vaak merk ik dat mensen wel hopen op iets positiefs, maar in het algemeen heb-

Naar onbekenden toe is het makkelijker om verwijten te maken, zoals het stellen van foute prioriteiten of onverschilligheid.

Vaak merk ik dat mensen wel hopen op iets positiefs, maar in het algemeen hebben ze een vrij somber of negatief beeld van wat er buiten hun eigen omgeving gebeurt.

ben ze een vrij somber of negatief beeld van wat er buiten hun eigen omgeving gebeurt. De media berichten natuurlijk ook over ernstige gebeurtenissen, zoals moorden, ongelukken, overvallen en misstanden. Mensen zien de beelden ervan en daardoor komt het dichterbij dan vroeger.

Waar storen mensen zich vooral aan? Wat zijn uw bevindingen als mensen daarop worden bevraagd?

We stellen vragen waarbij mensen een antwoord kunnen aankruisen, maar hier heeft het sterk onze voorkeur om mensen vooral zelf te laten formuleren wat hun zorgen en ergernissen zijn en om daarvan voorbeelden te noemen. Waar mensen zich met name aan storen, is het gedrag dat getuigt van weinig respect voor de ander. Agresie, elkaar niet helpen, etc. Een andersoortige problematiek is het omgaan met diversiteit. Dat kan gaan over het punt dat hier in Nederland mensen komen wonen met een andere cultuur, andere gewoonten en manieren. Of afwijkende opvattingen en geloofsovertuigingen.

De hamvraag is toch wel: gaat het nu de goede of de verkeerde kant op met Nederland?

Desgevraagd geven doorgaans (veel) meer mensen aan dat ze het meer de verkeerde dan de goede kant op vinden gaan met ons land. Maar als we de antwoorden op andere vragen door de tijd op een rij zetten, dan krijg je vaak een ander beeld. Op basis van de onderzoeken

die wij sinds 2008 uitvoeren kun je niet zeggen dat zich een negatieve trend of een neergaande tendens aftekent. Ik zie als lichtpuntje dat het aantal mensen afneemt dat het slechte gedrag of de beroerde omgangsvormen als een groot maatschappelijk probleem benoemt. Daar tekent zich een kleine daling af. Ook zijn er meer mensen die aangeven dat de meeste andere mensen wel te vertrouwen zijn. Dit meten we met vrij eenvoudige vragen in onze enquêtes.

In de rapportages komt naar voren dat veel Nederlanders zich wel zorgen maken over allerlei ontwikkelingen. Dus zo rooskleurig is het niet volgens velen.

Toch zou ik dit beeld willen nuanceren. Want de antwoorden die wij krijgen op vragen over het onderling vertrouwen in de samenleving, bevestigen die negatieve gevoelens niet. Min of meer hetzelfde zie je bij de criminaliteitscijfers. Veel mensen denken dat de misdaad sterk toeneemt in ons land, maar als je vervolgens vraagt naar wat zij zelf aan criminaliteit meemaken, dan blijkt dat wel mee te vallen en op basis van registratiecijfers kun je zelfs spreken van een positieve tendens. Al moet ik er wel bij zeggen dat bij kleine criminaliteit de aangiftebereidheid er niet altijd is, dus op dat punt kun je de cijfers niet helemaal vertrouwen. Maar kijk je naar het aantal moorden per jaar over een langere termijn, dan blijkt er een dalende trend te zijn. Inderdaad, het

Ik zie als lichtpuntje dat het aantal mensen afneemt dat het slechte gedrag of de beroerde omgangsvormen als een groot maatschappelijk probleem benoemt. Daar tekent zich een kleine daling af.

gevoel zegt de mensen iets anders. Het zit blijkbaar bij de mensen in hun hoofd genesteld dat het in het algemeen slechter gaat met ons land. Maar ga je naar concrete feiten vragen, dan wordt die veronderstelling niet bevestigd.

Optimisten stellen dat er geen sprake is van een verval, maar van een vervanging van waarden en normen?

De mensen die van mening zijn dat het niet steeds slechter gaat met Nederland zullen inderdaad benadrukken dat er andere normen en waarden in de plaats gekomen zijn van de traditionele. Ze wijzen er dan bij voorbeeld op dat we nu meer aandacht hebben voor discriminatie, het milieu of wereldwijde problemen.

Zijn er bepaalde groepen die pessimistischer zijn?

De stelling dat het slechter met ons land gaat, wordt meer gesteund door ouderen dan door jon-

geren. De grens ligt wel vrij laag. Jongere mensen tot 35 jaar zijn het veel minder eens met de stelling dat er sprake is van een verval van waarden en normen in Nederland. Zij vinden dat tegenwoordig andere zaken van groter belang zijn, zoals de zorg voor het klimaat en armoede elders in de wereld.

We zien bij de beoordeling van deze stelling geen noemenswaardig verschil tussen mannen en vrouwen, ook nauwelijks een verschil tussen hoger en lager opgeleide mensen. Wel blijkt er een duidelijk verschil tussen de categorie mensen die minstens een keer per week naar de kerk gaat. Zij zien duidelijk een groter verval van waarden en normen dan de niet-kerkgaanden.

Sommige respondenten in de SCP-surveys wijzen met name jongeren aan als 'trouble-makers'. Spoort die veronderstelling dan wel met de feiten?

Voor de duidelijkheid: ik kan geen feiten noemen, want ik doe geen gedragsonderzoek. Wij gaan af

Over Paul Dekker

Paul Dekker (1954) studeerde Politicologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Freie Universität Berlin. Behalve senior onderzoeker en hoofd onderzoekssector Participatie, Cultuur en Leefomgeving van het Sociaal en Cultureel Planbureau is hij ook hoogleraar Civil society aan de Universiteit van Tilburg. Verder is Paul actief als redacteur van de Nonprofit and Civil Society Studies van Springer, vicevoorzitter van het Psychopolitics Research Committee van de International Political Science Association, secretaris van de Stichting Actief Burgerschap en lid van de redactie van het Jaarboek Marktonderzoek en van de redacteraden van de Journal of Civil Society, Nonprofit and Voluntary Sector Review en Recerca. Dekker publiceerde over vele onderwerpen, onder andere over politieke participatie van burgers, het maatschappelijk onbehagen onder burgers, de verschuiving in acceptatie van euthanasie, de betekenis van religie voor de samenleving en over veranderingen in opvattingen over waarden en normen.

Wel blijkt er een duidelijk verschil tussen de categorie mensen die minstens een keer per week naar de kerk gaat. Zij zien duidelijk een groter verval van waarden en normen dan de niet-kerkgaanden.

op wat mensen hierover zeggen in onze onderzoeken en interviews. Als het gaat om groepen die worden aangewezen als veroorzakers van overlast gevend gedrag, dan worden er vaak twee genoemd: jongeren en migranten. Veel verwijten richting jongeren zijn dat ze helemaal opgaan in de sociale media. Door de overmatige aandacht voor het schermje op hun smartphone, zien ze anderen niet staan. Bij migranten, met name moslims, worden andere zaken genoemd, zoals: 'Ze leven volgens heel andere waarden en normen.' En: 'Je kunt moeilijker met ze communiceren.'

Een tijd geleden hebben we onderzoek gedaan naar de overlast die hulpverleners, zoals ambulancemedewerkers, ervaren. De opmerkelijke uitkomst hiervan was dat ze ook twee groepen benoemden: jongeren en dan vaak met een migratieachtergrond en – let op – de hoger opgeleide blanke mannen die zich overal mee bemoeien en nogal eens voorrang eisen. De laatste groep riep overigens grotere ergernis bij de hulpverleners op dan de pubers die zich een keertje vergaloppeerden.

Er zijn ouderen die met een ruime boog om een groepje jongeren heenlopen als zij die op straat zien staan. Een groep jongeren, met name migrantenjongeren, wordt in het algemeen gevaarlijk gevonden door ouderen.

De gevoelens van angst begrijp ik heel goed, maar ook hier zijn er andere signalen. Er wordt

ook gezegd dat migrantenjongeren vaak nog wel meer respect voor ouderen hebben dan autochtone jongeren. En als een oudere ten val zou komen, denk ik dat veel jongeren te hulp zullen schieten. Ook mijn eigen ervaring in het verkeer is dat jongeren veel relaxter zijn tegenover fouten van anderen, terwijl het juist ouderen zijn die zich enorm kunnen opwinden over het rijgedrag van een ander.

Onderwijzers op reformatische scholen hoor ik wel eens klagen over het feit dat ouders slecht grenzen kunnen stellen aan hun kinderen. Zij merken dat aan het gedrag van de jongeren die zij in de klas krijgen.

Het kan ermee te maken hebben dat de jongeren van tegenwoordig veel minder dan vroeger opgroeien in een besloten cultuur. Zij krijgen veel meer van de wereld om hen heen mee, dan de jongeren van vroeger. Daar komt bij dat kinderen vandaag de dag worden opgevoed om assertief te zijn en niet over zich heen te laten lopen. Deze opvoedstijl heeft neveneffecten waarmee docenten op school geconfronteerd worden.

Als ouder wil je dat je kind weerbaar wordt en zelf verantwoordelijkheid neemt, maar aan de andere kant wil je graag dat het aan jou gehoorzaamt.

De verhoudingen tussen ouders en kinderen zijn waarschijnlijk bepaald niet slechter dan dat ze vroeger waren. Nederlandse jongeren behoren

Als het gaat om groepen die worden aangewezen als veroorzakers van overlast gevend gedrag, dan worden er meestal twee genoemd: jongeren en migranten.

Als bij wijze van spreken aan een Duitser wordt opgedragen om vanwege de corona te gaan springen, dan zal hij geneigd zijn te vragen: hoe hoog? Terwijl een Nederlander zal vragen: waarom?

volgens onderzoek tot de gelukkigste van de wereld. Is dat het gevolg van het minder grenzen stellen? Ik weet dat niet. Wel zie je dat ouders en kinderen veel meer met elkaar onderhandelen dan vroeger het geval was. Abraham de Swaan sprak van een onderhandelingshuishouden. En in wezen is zo'n soort opvoedingssituatie veel geschikter als voorbereiding op de echte samenleving die daarna gaat komen. Het is dus een beetje dubbel. Van die toegenomen assertiviteit bij kinderen ga je als volwassene ook last krijgen. Overigens zou ik dit niet exclusief aan jongeren koppelen, want onze generaties zijn ook zo opgevoegd. Ook de Nederlandse volksaard speelt een rol. Zoals iemand laatst zei: als aan een Duitser wordt opgedragen om vanwege corona te gaan springen, dan zal hij geneigd zijn te vragen: hoe hoog? Terwijl een Nederlander zal vragen: waarom?

Een andere verklaring voor het normverval en de verruwing van omgangsvormen wordt gezocht in de teloorgang van kerninstellingen van de samenleving, zoals gezinnen, verenigingen, kerken, scholen en universiteiten. Het sociale en morele kapitaal in de samenleving neemt daardoor af.

Inderdaad zijn deze instituties minder dragend geworden voor de cultuur. Dat kun je betreuren vanuit je eigen perspectief, terwijl anderen het toejuichen omdat de individuele vrijheid hierdoor groter is geworden. Maar de ontwikkeling

kun je niet eigenhandig omdraaien. Het is niet zo dat mensen ineens naar de kerk zullen gaan als iemand hun vertelt dat dat beter voor hen is. Of dat mensen allemaal veel meer betrokken gaan zijn bij de school waar hun kinderen naar toe gaan, omdat de minister van onderwijs dat wenst.

De oplossing verwacht ik niet van sterkere instituties, maar wel door meer met elkaar te communiceren, het gesprek te voeren over waarden en normen, over gewenst en ongewenst gedrag. Op die manier kunnen we gemeenschappelijke normen ontwikkelen en onderhouden. Ook door elkaar erop aan te spreken – al vinden we dat best ingewikkeld.

Ja, dat vinden mensen moeilijk. Het risico is niet denkbeeldig dat je een klap krijgt. Er zijn gevallen van zinloos geweld waarbij mensen die opkwamen voor anderen zelfs om het leven zijn gekomen.

Het klopt dat mensen hiervoor bevreesd zijn. Dat komen we in onze onderzoeken en enquête-resultaten ook echt tegen. Mensen durven wel meer dan vroeger voor hun eigen mening uit te komen. Maar een ander aanspreken op ongewenst gedrag, bijvoorbeeld het vervuilen van de openbare ruimte, daarin zijn mensen een stuk

De oplossing verwacht ik niet van sterkere instituties, maar wel door meer met elkaar te communiceren, het gesprek te voeren over waarden en normen, over gewenst en ongewenst gedrag. Op die manier kunnen we gemeenschappelijke normen ontwikkelen en onderhouden.

terughoudender. En dat komt inderdaad door het risico dat daarmee gepaard gaat. Door berichten over zinloos geweld in de media zijn mensen zich hier meer van bewust. Maar het komt ook doordat mensen elkaar veel minder kennen. In een meer besloten dorpsgemeenschap ligt dat anders dan in een grotere stad. Vroeger moest je natuurlijk ook rekening houden met tegen wie je iets zei, maar je kreeg niet zo gauw een klap. Hoogstens een arrogante reactie. In een diverse samenleving zoals de onze hebben we geüniformeerde gezagsdragers nodig om daar iets aan te doen. Dat individuele burgers dat niet zo goed durven is eigenlijk best te begrijpen.

Heeft dit met een lossere moraal te maken?

Nee, we zijn niet 'losser' geworden. We worden eerder strenger als het gaat om discriminatie, machtsmisbruik en milieubelasting. Zoals gezegd, mensen zijn ook zeker niet onverschilliger geworden over zoiets als zwartrijden. De frase 'dat moeten ze toch zelf weten' gaat dan niet op, want ze betalen zelf wel het kaartje voor de tram of trein. Anderzijds durven mensen er toch ook weer niet zo snel iets van te zeggen. Dat frustrert en maakt mensen machteloos boos.

Even naar de actualiteit: de corona maatregelen beperken ook de vrijheid. En daar worden sommigen erg boos over.

We zijn nu net bezig om de nieuwe binnengekomen data hierover te verwerken. Die worden eind december gepubliceerd. Mijn algemene indruk is dat er in het afgelopen halfjaar wel iets aan het verschuiven is. Terwijl in april de algemene teneur en houding was dat we 'er allemaal samen voor staan' en velen blij verrast waren met allerlei initiatieven die de aanpak van corona ondersteunden, ligt dat in het najaar anders. Het sociale chagrijn is erg toegenomen. Vooral over

Tegenwoordig hebben we vaker te maken met korte lontjes, waardoor er sneller klappen vallen.

anderen die zich niet aan de coronamaatregelen houden. Het aanvankelijke optimisme is omgeslagen, zoveel is wel duidelijk.

Het duurt allemaal wat langer dan gehoopt. Corona blijft nog steeds onder ons.

Dat speelt zeker een rol. We zagen dat ook na het neerstorten van de MH-17 in 2014 of na de aanslagen op de Twin Towers in 2001. Wanneer er sprake is van een bedreiging van buitenaf dan reageren mensen daarop door verbondenheid met elkaar op te zoeken en die tot uitdrukking te brengen. Een 'rally around the flag'. Men gaat achter de politieke leiders staan, men steunt de aanpak. Geen tijd voor tweedracht. Dat heeft ook een sociale component: we gaan er samen voor. En er was iets van trots: wij hebben een intelligente lockdown, anderen niet. Dat gaf een soort nationalistisch gevoel van: 'wij pakken het veel slimmer aan, meer eigen verantwoordelijkheid, meer vrijheid', terwijl de besmettingscijfers bepaald geen aanleiding gaven voor nationale trots.

Hoe verklaart u de omslag die zo rond de zomervakantie plaatsvond?

Wanneer zo'n crisis langer gaat duren, dan is het minder een dreiging van buiten. Ook ontstaat er discussie over de aanpak omdat de bereikte resultaten niet of veel minder gunstig zijn dan gedacht. En er zijn mensen die de effectiviteit van de maatregelen in twijfel trekken. Naarmate de maatregelen langer gaan duren en knellender aanvoelen, worden mensen het beu. Dan begint het chagrijn op te spelen. En dan worden we ook 'berekender' en willen we vooral niet 'gekke Henkie' zijn van wiens goede gedrag anderen misbruik maken. Mensen

We willen vooral niet 'gekke Henkie' zijn van wiens goede gedrag anderen misbruik maken.

voelen zich benadeeld wanneer ze niet naar het strand gaan en 's avonds op het journaal zien dat heel veel mensen dat wel deden. Het gespitst worden op ongelijke behandeling zag je ook bij discussies over kerkgangers die wel met honderden tegelijk naar de kerk gingen, terwijl andere groepen tot maximaal dertig werden beperkt. Ik vond het toch wel merkwaardig om te zien dat dit zo hoog werd opgespeeld. De minister van Justitie heeft ook veel verontwaardigde reacties gekregen naar aanleiding van zijn huwelijksfeest waar hij en zijn gasten onvoldoende afstand van elkaar hielden. Overigens is het wel logisch dat je in de schijnwerpers staat wanneer je de maatregelen uitvaardigt.

Men is heel erg aan het opletten of anderen die jou vertellen hoe of je je dient te gedragen zich zelf wel aan de regels houden. Dat voortdurende vergelijken om te checken of je zelf niet meer inlevert dan anderen doen, dat is wel sterker geworden, denk ik. Dit was volgens mij in het begin van de coronacrisis veel minder.

Spelen zogenaemde complottheorieën hierbij ook een rol?

In een crisistijd waarin de twijfel bij veel mensen toeslaat zie je inderdaad dit soort theorieën de ronde doen. De schijnwerper staat er op. Maar het aantal mensen dat er echt in gelooft, is niet zo heel groot. Ik betwijfel of je kunt zeggen dat er vandaag de dag veel meer mensen in complottheorieën geloven dan pakweg twintig jaar geleden. Omdat mensen meer in hun eigen *bubble* zitten, kan het in bepaalde kringen wel zijn toegenomen. Dankzij internet kunnen mensen die deze ideeën met elkaar delen een wereldwijd netwerk

vormen. En ik zie het gevaar ook wel in van dergelijke feitenvrije theorieën, maar naar mijn indruk gaat het niet om een heel grote groep mensen die hier geloof aan hecht.

In onze samenleving is de variatie aan opvattingen over waarden en normen groot, mede door het bevorderen van multiculturaliteit. 'Leven en laten leven' was ruim twintig jaar terug het motto.

Op dit punt is Nederland duidelijk strenger geworden. In mijn beleving zijn er op bepaalde vlakken minimumnormen gaan gelden. Neem de discussie over de Mohammed-cartoons versus de vrijheid van meningsuiting. Als het hierover gaat, zie ik dat er een duidelijke grens wordt getrokken. De vrijheid om je opvatting te hebben en die uit te dragen, krijgt een groot accent. Bepaalde vrijheden en rechten gelden voor iedereen en daar mogen radicale minderheidsgroepen geen inbreuk op plegen door met geweld te dreigen. Dat tolereren we niet.

Hoe terecht ook, tegelijk hoop ik niet dat de Nederlandse politiek en samenleving opschuift naar een rigide handhaving van strikte regels, die de ruimte voor orthodoxe protestanten, joden en moslims in het publieke domein erg zou inperken. Dat zou mijns inziens ook niet stroken met de Nederlandse traditie waarin er altijd ruimte is geweest voor groepen met opvattingen die van de hoofdstroom afwijken. Tolerantie is toch een kwestie van dingen van anderen verdragen die je zelf absoluut niet onderschrijft. Op die manier hebben we in ons land altijd vreedzaam kunnen samenleven.

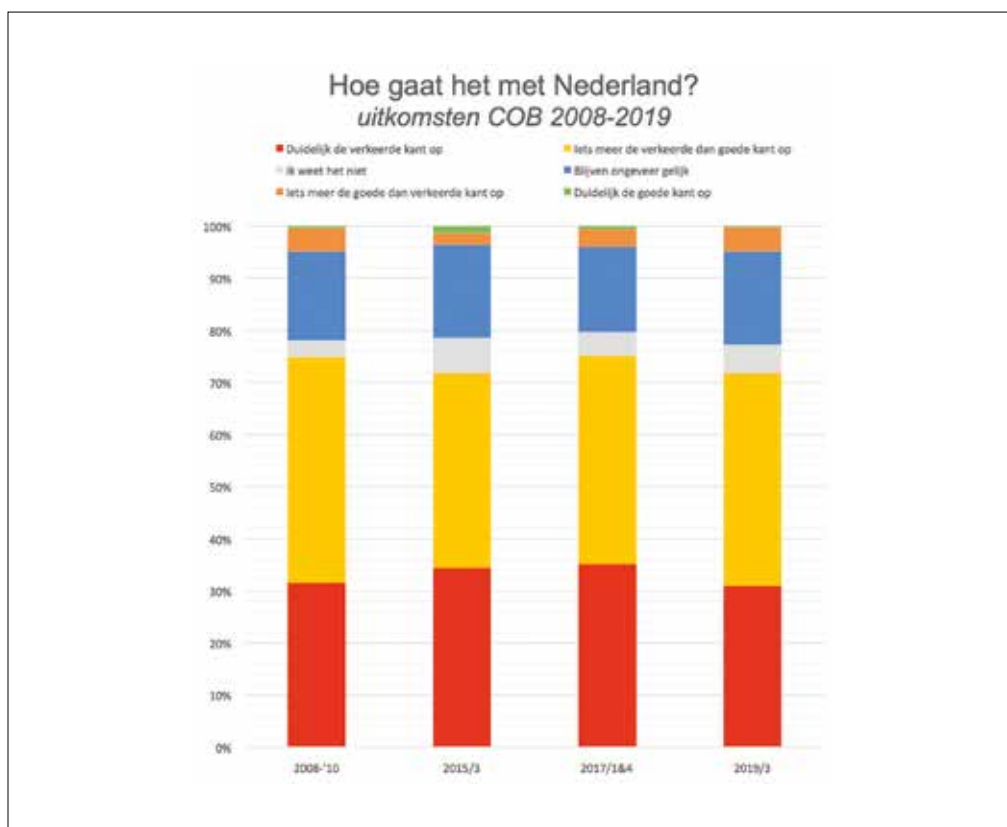
Dat voortdurende vergelijken om te checken of je zelf niet meer inlevert dan anderen doen, dat is echt wel iets voor Nederlanders.

Infographics:

Waarden en normen in Nederland

Vindt u dat over het algemeen de normen en waarden in Nederland de verkeerde kant of de goede kant opgaan? In de afgelopen twaalf jaar is die vraag met enige regelmaat aan vele Nederlanders voorgelegd. Wat ons hierbij opvalt, is dat de stemming nogal bedrukt is.

Reacties op de vraag: Vindt u dat over het algemeen de normen en waarden in Nederland de verkeerde kant of de goede kant opgaan? Zes antwoordmogelijkheden.

Bron: SCP / COB 2008/1-2010/4, 2015/3, 2017/1 en 4, en 2019/3

DE OPINIE VAN KIEZERS, KERKBEZOEKERS EN KRANTENLEZERS

In onderstaande drie staafdiagrammen staat het percentage respondenten dat aangeeft: het gaat 'duidelijk de verkeerde kant op' en 'iets meer de verkeerde dan goede kant op' in antwoord op de vraag: *In dit onderzoek zijn allerlei onderwerpen aan de orde geweest. We willen nog graag weten hoe u al met al vindt dat het gaat met Nederland. Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant op gaat met Nederland?*

1. Indeling op basis van respons op de vragen: *Zou u gaan stemmen als er nu TK-verkiezingen zouden zijn? Op welke partij zou u dan waarschijnlijk stemmen? Of: Op welke partij zou u stemmen als u wel kiesgerechtigd was?*

Bron: SCP 2020

2. Indeling op basis van respons op de vraag: *Hoe vaak bent u gedurende het afgelopen half jaar naar religieuze bijeenkomsten zoals kerkdiensten geweest?*

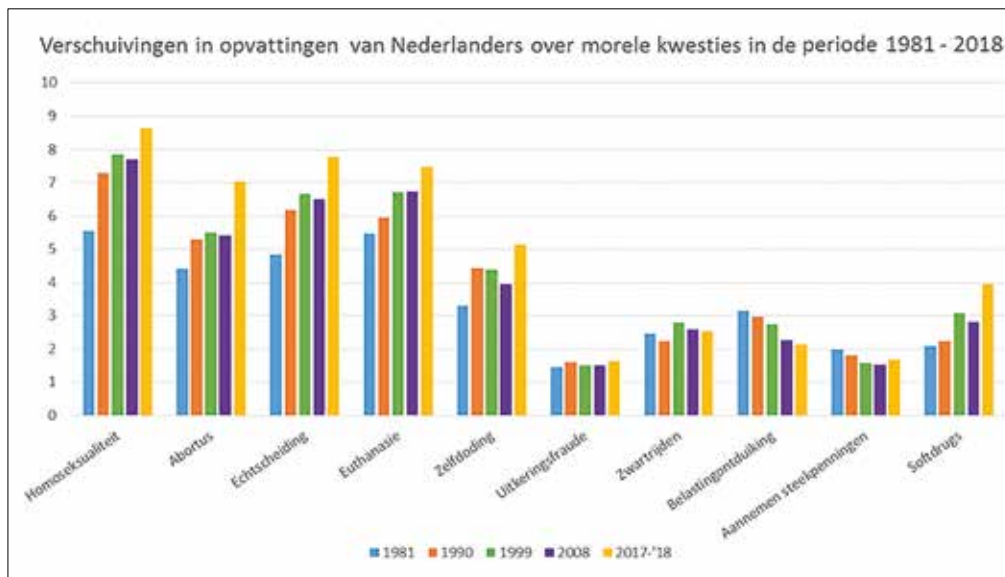
Bron: SCP 2020

3. Indeling op basis van respons op de vraag: Welke kranten leest u regelmatig? (mensen kunnen meer dan één krant aankruisen; regionale en gratis kranten zijn buiten beschouwing gelaten)

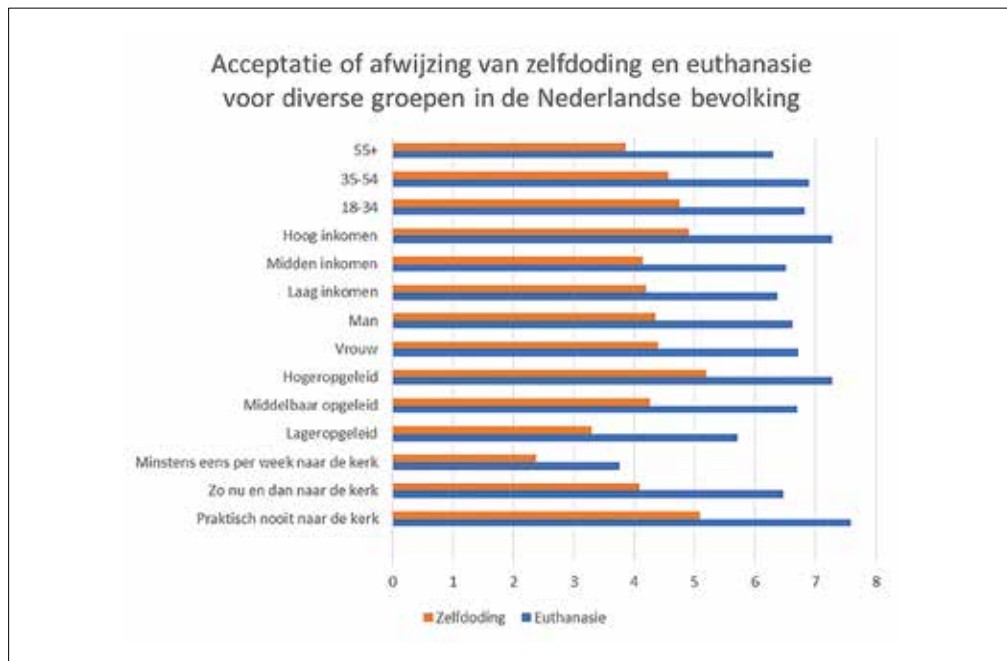
Bron: SCP 2020

Voorgelegde vraag Wilt u met behulp van deze kaart voor elke handeling zeggen wat u ervan vindt, of het altijd gerechtvaardigd is, of nooit gerechtvaardigd of iets er tussenin: homoseksualiteit, euthanasie, echtscheiding, abortus, zelfmoord, belasting ontduiken als de kans zich voordoet, proberen gratis mee te rijden in het openbaar vervoer, drugsgebruik; het gebruik van marihuana of hasjiesj, steekpenningen aannemen bij je werk, sociale uitkeringen aanvragen waar je geen recht op hebt. - Antwoordmogelijkheden: 1 (nooit gerechtvaardigd) tot en met 10 (altijd gerechtvaardigd).

Bron: European Values Study 1981-2017/'18 en COB 2019 nr 3

Toelichting: In deze diagram staan gemiddelden op een tienpuntsschaal van 1 (= nooit gerechtvaardigd) tot en met 10 (= altijd gerechtvaardigd).

Bron: European Values Study 1981-2017/'18 en COB 2019 nr 3.

TECHNOLOGY WITH A SMILE

De Barth Groep helpt bedrijven om optimaal te presteren door het creëren van duurzame en technologische oplossingen. Wij realiseren en onderhouden totaalinstallaties, ontwikkelen en automatiseren machines, leveren plaatwerk-oplossingen voor verschillende industrieën en voeren keuringen uit. Onze kracht ligt in het aanpakken van multidisciplinaire projecten.

Kijk op www.barthgroep.nl voor meer informatie.

**barth
groep**

barth
installatietechniek

barth
industrial automation

aldonk
plaatwerk

controlscoope
keuring en inspectie

engin
engineering

SINDS 1935
HUISMAN
keukens | sanitair | doe het zelf

Passie
voor vakmanschap

WWW.HUISMANALBLASSERDAM.NL

Huisman Keukens & Sanitair | Voltastraat 1 | 2952 AW Alblasserdam | 078-6932541 | info@huismanalblasserdam.nl

De jeugd van tegenwoordig?

Er wordt door volwassenen nogal eens geklaagd over de jeugd. Ze zouden zich assertiever en brutaler gedragen dan vroeger en geen idee meer hebben van wat juiste omgangsvormen zijn. Er zijn voldoende aanwijzingen dat dat soms klopt. Maar de oorzaak daarvan ligt vooral in het onaangepast gedrag van volwassenen zelf.

Toen ik in 2004 directeur van de Guido de Brès in Rotterdam werd had ik de veronderstelling dat ik nogal eens te maken zou krijgen met leerlingen die onaangepast gedrag vertoonden. Zelf had ik in de 25 jaar ervoor (de periode dat ik volledig les gaf) in mijn lessen overigens weinig daarvan gemerkt. Natuurlijk, een enkeling toonde weleens onaangepast gedrag, maar een goed gesprek of een heldere maatregel hielp vrijwel altijd.

Maar in mijn praktijk van directeur pakte dat heel anders uit. Problemen met leerlingen en vervelende omgangsvormen waren tot mijn opluchting ook in die functie beperkt. Leerlingen zijn vrijwel altijd geneigd om te luisteren als in een goed gesprek gewezen wordt op verkeerd gedrag. Het probleem zat duidelijk ergens anders, daar waar ik het - misschien in

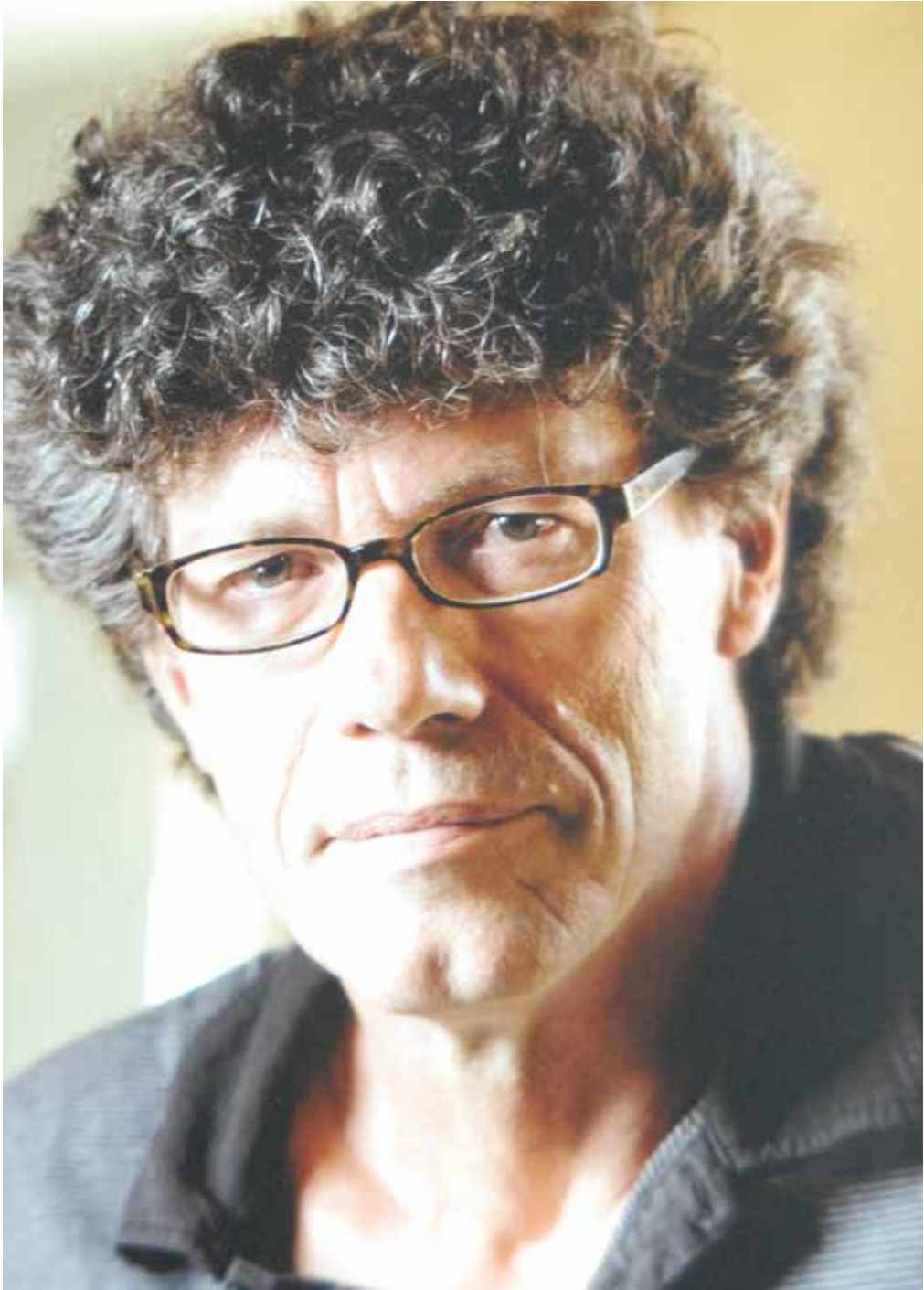
mijn naïviteit - minder of niet verwacht had. Er is een groter wordende groep van ouders die alleen maar keurig luistert naar hun kind in plaats van dat er sprake is van ouderlijk gezag. Sterker nog, de jeugd wordt als uitgangspunt genomen en ouderen willen graag op de jeugd lijken, in kleding en in gedrag. En strafmaatregelen voor onaangepast gedrag op school wordt door die ouders eerst en vooral stevig ter discussie gesteld. Een afgepakte smartphone na illegaal gebruik is niet zelden oorzaak voor een groot conflict met ouders.

Ik wil daarin overigens niet generaliseren. Er zijn ook heel betrokken en positieve ouders die soms gewoon last hebben van puberaal gedrag van hun kroost. En dat is gelukkig de grootste groep. Maar het is onmiskenbaar dat de laatste decennia het uitblijven van gezag versterkt is doordat degenen die nu gezagsdragers zouden moeten zijn, zelf opgevoed zijn in een situatie waarin minder sprake was van duidelijk gezag. Ze zijn een product van een eerdere verweesde generatie. Dit merken we vanzelfsprekend ook aan die jongeren. Ze kennen en zien de vaders niet. Daarmee komen die jongeren soms makkelijk in een vage tolerante sfeer terecht, waarin volledige vrijheid ervaren wordt. Ze weten nauwelijks wat "nee" is. Ze kunnen een afwijzing niet verdragen, niet afblijven van elkaars spullen en niet van elkaars lichaam.

Deze houding van onze jeugd wordt versterkt doordat docenten, predikanten en ouders soms diepe buigingen maken om onze jongeren te bereiken. Het gaat zo ver, dat opvoeders zich lijken te identificeren met de jeugd en *forever* jong en tof gevonden willen worden. Jongeren krijgen zo de boodschap dat hún cultuur het ideaal is, in plaats van die van de volwassenen met meer levenswijsheid. Het gevolg is dat ze geen respect meer hebben voor oudere generaties. Er lijkt soms een soort omgekeerde opvoedingssituatie te ontstaan: de jeugd bepaalt wat belangrijk is. In het onderwijs wordt meer gezocht naar methoden om kinderen en leerlingen te motiveren dan dat er stevig onderwijs gegeven wordt, waarin de culturele en christelijke erfenis wordt doorgegeven.

Het zou helpen als het begrip 'onderwijzen' opnieuw gemunt worden op school, evenals het begrip 'opvoeden', en dat laatste vooral thuis. Wat mij betreft hoeft niet zozeer de jeugd zich te 'bekeran', maar zijn het vooral ouderen die hun verantwoordelijkheid moeten nemen.

Dr. Richard Toes, voorzitter van het college van bestuur van het Wartburg College

Verruwing van het taalgebruik, opzettelijk kwetsen, geweld tegen politie en ambulancepersoneel, tanend gezag, algehele verhuftering van de samenleving. In welke samenleving leven we eigenlijk? Dr. Bas van Stokkom: "Op veel digitale podia lusten de vuilspuiers elkaar rauw."

Klaas van der Zwaag, redactievoorzitter

'Juist de midden- en hogere lagen zijn verhufterd'

In gesprek met socioloog dr. Bas van Stokkom

Van Stokkom legde in een reeks van publicaties verschillende negatieve verschijnselen van de westerse beschaving in de samenleving bloot. Van Stokkom (1953) is socioloog en filosoof. Tussen 2001 en 2010 was hij als senior onderzoeker bij het Centrum voor Ethiek van de Radboud Universiteit Nijmegen werkzaam. Hij publiceerde kritische beschouwingen over de populistische tijdgeest en het "bozige" Nederlandse temperament in de studies *Mondig te-*

gen elke prijs. Het vrije woord als fetisj (2008) en *Wat een hufter! Ergernis, lichtgeraaktheid en maatschappelijke verruwing* (2010). Van Stokkom bewoog zich op het snijvlak van strafrecht en herstelrecht, vaak tegen de achtergrond van een angstcultuur en de opkomst van populistische strafverlangens.

In 2019 ging Van Stokkom met pensioen, maar hij is nog steeds als research fellow verbonden aan het onderzoekscentrum Staat en Recht van

de faculteit rechtsgeleerdheid van de Radboud Universiteit. Vanaf 2001 was Van Stokkom betrokken bij het *Tijdschrift voor Herstelrecht* en sinds 2016 is hij hoofdredacteur.

UITVERKOOP MORELE WAARDEN

In de 19de eeuw had het sociaalliberalisme volgens Van Stokkom nog een humanistische en emancipatoire boodschap: kennisachterstanden ongedaan maken, bevorderen van commitment aan de politieke gemeenschap en vergroten van gevoeligheid voor onrecht. Liberalen bewerkstelligden een 'vreedzame revolutie' die de weg vrij maakte voor het huidige stelsel van parlementaire democratie. Bovendien geloofden ze dat ieder mens zich zou moeten ontwikkelen en verheffen. Destijds werd dat progressief genoemd, nu moralistisch en bemoeizuchtig. Verheffen zou immers onze 'autonome wensen' dwarsbomen.

Dit anti-paternalisme fungeert volgens Van Stokkom tegenwoordig als a priori bescherming van eigen claims en belangen, of het nu gokken, stevig drugsgebruik, vuilspuien, exorbitant rijk worden of belastingontwijking is. "Tegen de achtergrond van deze uitverkoop van morele waarden, hebben mijn intellectuele drijfveren gestalte gekregen", zegt hij op zijn website.

OBSCENE TAAL

In zijn boek *Mondig tegen elke prijs?* (2008) constateert Van Stokkom dat in Nederland pas de laatste jaren het plezier van grove en obscene taal werkelijk te hebben ontdekt. Columnisten en cabaretiers laten geen gelegenheid onbenut om het vrije woord te loven en vervolgens de confrontatie te zoeken. De omgangsvormen in talkshows worden meer en meer op die nieuwe stijl afgestemd: van je afbijten of elkaar overtreffen met sarcastische dooddoeners. Alleen heftige meningen, straatwijsheden en ongeremd

gespuide vooringenomen opinies lijken te tellen. De talkshow geldt dan ook als een amusant 'sportevenement', waarbij het publiek op de hand is van de meest bijdehante en venijnige sprekers.

Ook elders zijn de omgangsvormen grover geworden. Het schelden op school, op straat en in cafés is heftiger geworden. Het 'openbare leed-vermaak' op of rondom voetbalstadions krijgt veel navolging. Er is onmiskenbaar sprake van krachtiger verbaal geweld. Volgens taalwetenschappers brengt de beledigende animale reeks 'aap, rund, ezel' die in het verzuilde tijdperk als aanstootgevend gold, geen enkele verontwaardiging meer voort. Juist woorden met de hoogste taboewaarde zijn populair, meestal voorzien van toespelingen op seks en dodelijke ziektes.

VERHUFTERING

Van Stokkom deed in zijn studie *Wat een hufter! Ergernis, lichtgeraaktheid en maatschappelijke verzuiving* (2010) een boekje open over de hufterigheid in de samenleving, verzuiving en verharding, de teloorgang van de publieke moraal, het tanend gezag, afkalving van ideologieën en religies, opkomst van korte lontjes en kwetsbare ego's en agressieve omgangsvormen in de publieke ruimte. In veel opzichten is Nederland een natie van vrijgevochten anti-burgers geworden, die onbelemmerd willen handelen en spreken. Ageren tegen paternalisme is een automatisme geworden.

Van Stokkom constateert in zijn boek dat er stevige scheuren zijn gekomen in het beeld van het gezin als een warme en geborgen opvoedingssomgeving. Het moderne geëmancipeerde gezin wordt geplaagd door ouderlijke onmacht, opvoedingsonzekerheid en gemakzuchtig verwennen. Het leven van jongeren draait om lifestyle, design en uiterlijkheden. Mannelijkheid en machogedrag worden in de amusementsindustrie gepromoot en werken door in de samenleving.

In zijn boek *Met gezag! Agressie tegen werknemers met een publieke taak: inzicht en uitzicht* (2013) constateert hij dat treinconducteurs, toezichthouders, leraren en vele andere publieke functionarissen regelmatig slachtoffer van verbaal en fysiek geweld zijn. Ontwikkelingen in de

In veel opzichten is Nederland een natie van vrijgevochten anti-burgers geworden, die onbelemmerd willen handelen en spreken. Ageren tegen paternalisme is een automatisme geworden.

laatste jaren bevestigen dat beeld. Om over het taalgebruik op sociale media maar te zwijgen.

VERWILDERING

Wat is vrediger dan een schaapherder op de grote, stille heide. Nee hoor, zegt een herder in het *Nederlands Dagblad* van 10 november 2020. In dertig jaar tijd zag hij de mensen verwilderen. "Het wordt erger. Vier van de vijf mensen zijn normaal, maar dan zit je nog met erg veel korte lontjes. Ik hoor hoe ze een ander stijf vloeken op het fietspad, als een voorganger wat traag is." De herder vertelt dat een Veluwe wolf zijn kudde heeft ontdekt. De ND-journalist moet na het onthutsende verhaal van de herder echter concluderen: "Niet de wolf, maar de mens is het probleem."

Is het inderdaad zo erg met onze omgangsvormen? De mens is de mens een wolf?

"Op veel digitale podia heeft het er alle schijn van. Daar lusten de vuilspuiers elkaar rauw. Ook het geweld in zogenaamde vrijetijdsarena's, het bedreigen van bestuurders en agressie tegen publieke functionarissen heeft de laatste decennia een vlucht genomen. Ook de instemming met grove negatieve uitlatingen over etnische minderheden is flink toegenomen. De omgangsvormen in sociale instituties als school en werk staan er gelukkig veel beter voor. Tegelijkertijd moeten we er rekening mee houden dat we gevoeliger zijn geworden voor agressie en dat we ongenoegen sneller kenbaar maken."

Wat is de oorzaak van de teloorgang van de omgangsvormen? Kunnen we überhaupt wel een verklaring geven?

"Jazeker, er zijn wel een aantal factoren te noemen waarover veel onderzoek is verschenen. Ten eerste hebben we te maken met tanend sociaal gezag, dat wil zeggen dat gezagsuitoefening

door ouders, leraren, politiemensen en andere professionals kwetsbaarder is geworden. Het gevolg is dat er minder drempels zijn en mensen vrij baan hebben gekregen om te volharden in asociaal gedrag. In sociologische termen: dat past bij een verschuiving van een bevelshuishouden naar een onderhandelingshuishouden. Op de tweede plaats zien we sinds de jaren zestig van de vorige eeuw dat mensen zich over-assertief, veeleisend en aanmatigend gedragen, maar in wezen een kwetsbaar zelf hebben. Dergelijke mensen - we noemen ze vaak narcisten - zijn hypergevoelig voor mogelijke bedreigingen van hun identiteit, wat het korte lontje kan verklaren."

MIDDELVINGER

Van Stokkoms diagnose lijkt veel op dat van de Britse psychiater en schrijver Theodore Dalrymple. Zowel diens boek *Beschaving of wat ervan over is* (2005) als Van Stokkoms boek *Wat een hufter!* zijn voorzien van een opstekende middelvinger op de omslag. Dalrymple hekelde egoïsme, normloosheid, het uiteenvallen van gezinnen, seksuele losbandigheid, geweld. Met een parafrasering op de Britse filosoof Edmund Burke zegt Dalrymple dat de beschaafde mensen de laatste tientallen jaren niet alleen de barbaren hebben laten begaan, maar ermee zijn gaan heulen. "Zij hebben het primaat ontkend van grootse culturele prestaties van de mens boven het meest kortstondige en vulgaire vermaak." En: "Geluk en een goed leven worden voorgesteld als een soort verlengde sensuele extase en niets anders."

Herkenbaar?

"Jazeker, maar wie zijn die barbaren? Dalrymple ergert zich vooral aan weerspannige, immorele en lakse gedrag van junks, uitvreter en de families Flodder die zich in de marge van de samenleving ophouden. Ze kunnen wel maar willen

niet, en ze hebben een gebrek aan zelfcontrole. Dat vind ik een gemakzuchtige analyse. Op de eerste plaats heeft de welvarende burgerij al eeuwen te stellen met de zogenaamde *classes dangereuses*. Maar belangrijker, mijn stelling is dat juist de midden- en hogere lagen zijn verhufterd. Er heeft zich in die lagen een libertaire 'ik-eerst'-mentaliteit verspreid, waarvoor 'dat maak ik zelf wel uit' en 'ieder voor zich' kenmerkend zijn. Anders gezegd, losbandig gedrag in gemarginaliseerde lagen is van alle tijden, maar momenteel hebben we meer last van onaantastbaar 'koning klant'-gedrag. Meteen een grote bek opzetten als je denkt gehinderd te worden."

Volgens Dalrymple ontbreekt het de mensen die in de onderklasse leven niet aan materiële welvaart. Ze hebben genoeg geld om te eten en te drinken, maar zij haten een geregeld burgerlijk leven.

"Dat laatste klopt. Maar ook dat is van alle tijden. In die groepen is fatalisme de norm, afgewisseld met kortstondige momenten van feesten en brassen. Of zij feitelijk over genoeg middelen beschikken is niet relevant. Het gaat erom hoe zij hun rebelse gedrag legitimeren en met wie zij zich vergelijken. Naast machismo is een slachtoffergevoel van belang: zij voelen zich bedreigd door nieuwkomers en door de samenleving uitgestoten."

Dalrymple is geen christen, maar hij weet van het kwaad in de mens. Hij komt dicht bij het christelijke zondebesef: "Er moet wel iets mis zijn met het hart van de mensen dat zij zich op zo'n ontaarde manier gedragen." Vraag: In hoeverre deugen de meeste mensen toch niet?

"Nogmaals, het grote probleem is het aanmatigende gedrag van de sluwen, rijken en machtigen. Mensen die heel goed weten wat de regels van moraal en fatsoen inhouden maar er niet naar handelen. Je op virtueuze manier aan de regels onttrekken en je indekken tegen mogelijke verwijten. Deze calculerende groepen zal de zorg om een duurzame wereld een rotzorg zijn. Zij geloven vooral in hun eigen bv 'ik en mijzelf'."

U zag een moreel tekort in het publieke domein mede ook het gevolg van de teloorgang van het christelijk geloof. Nederland is volgens u een van de meest geseculariseerde landen in Europa. Is verval in omgangsvormen het gevolg van de afbraak van christelijke normen en waarden?

"Ja, mede daardoor is de rem op agressief en hebzuchtig gedrag weggefallen. In een post-christelijke cultuur zijn terughoudendheid en solidariteit lege en zinloze begrippen geworden. Tegelijk vormen de patriarchale aspecten van het christendom een sta in de weg voor gelijkwaardigheid en tolerantie."

Zijn de jaren zestig van de vorige eeuw hiervoor niet verantwoordelijk geweest?

"Die hebben zeker tot afbraak van gezag geleid. Het plezier om te shockeren, tarten en confronteren. Het is een generatie van seculier triomfalisme, van oneindige mogelijkheden en de absolute vrijheid. Gelukkig zijn het ook de jaren van de vredesbeweging geweest, en een begin van ecologische bewustwording. Maar deze jaren

hebben wel geleid tot een negatieve opvatting van sociaal gezag. Dat gezag is broodnodig, hoewel we er een democratische uitleg aan zouden moeten geven. Het wil zeggen dat je vrijwillig instemt met een verzoek of voorstel van een ander. Meewerken."

ISLAM

Van Stokkom constateert in zijn boek over verhuftering een duidelijke anti-islamagenda waarin groot symbolisch belang wordt gehecht aan het ongehinderde vrije woord. Schrijvers of kunstenaars die vanuit een seculier triomfalisme te werk gaan, achten het verbeelden van religieuze obsceniteiten een "amusante schermutseling". Maar vrome moslims en christenen vatten dat dikwijls op als een laatste veldslag in de lange geschiedenis van religieuze spanningen." Zij zien godslasterlijke beeltenissen als uitingen van diepe haat die hun dierbaarste overtuigingen bevuilden.

Is het bespreken van spotprenten in de schoolklas waarbij de profeet Mohammed wordt beledigd, een voorbeeld van verruwing?

"Ik geloof het wel. Die gewoonte wijst echter vooral op onze obsessie met het onbelemmerde vrije woord en de aanmatiging die daarmee gepaard gaat. Jullie moeten worden zoals wij: vrijdenkers in de vrijstaat Nederland. Dat is vragen om moeilijkheden. De slag om de oren die mos-

Schrijvers of kunstenaars die vanuit een seculier triomfalisme te werk gaan, achten het verbeelden van religieuze obsceniteiten een "amusante schermutseling".

lims wordt uitgedeeld, krijg je als een boeme-rang terug."

In seculiere kringen wordt het beledigen van gelovigen als een tamelijk onschuldig tijdverdrijf gezien, constateert u in het boek Mondig tegen elke prijs? Toen recent een kerk in Staphorst meer mensen uitnodigden dan volgens het advies van de overheid gewenst was, werd de kerk overladen met tientallen doodsb bedreigingen. Hoe ziet u dat?

"Ja, die zogenaamd achterlijke orthodoxen met hun dweperijen moet een lesje worden geleerd. Seculiere intolerantie noem ik dat, gevoed door een misplaatst superioriteitsgevoel. Niets zo lol-lig als religieuze obsceniteiten uitventen en vroomheid in diskrediet brengen. Het is onderdeel van het politieke spelletje: op de persoon spelen. Of gewoon het genoeg andere groepen weg te zetten en af te danken. Dergelijke omgangsvormen staan haaks op onze mooie Verlichtingsidealen van tolerantie en respect."

U stelt in uw boek over de verhuftering vragenderwijs: keert de wal het schip? Ook in liberale en progressieve kringen is volgens u het nadenken over de publieke moraal niet meer taboe. Maar aan de andere kant lijkt diezelfde publieke moraal verder te zijn verzwakt. Aanspreken op gedrag wordt nog altijd gezien als een aanval op ieders autonomie. We zitten dus in een spagaat?

"Klopt. Dat aanspreken ligt zeer gevoelig. Je hoeft me niet de les te lezen. Bemoei je met je

eigen zaken. Voorlopig is deze antimoralisme-reflex oppermachtig. Ik hoef aan jou geen uitleg te geven of me te verantwoorden. Stel je voor dat ik moet erkennen iets verkeerd te hebben gedaan!"

Heeft de coronacrisis geleid tot toenemende verval in omgangsvormen? We horen allereerg van toename van huiselijk geweld en van erg korte lontjes, ook richting boa's.

"Nee, ik denk het niet. Er is uiteraard veel frustratie en ergernis. Maar je ziet ook positieve ontwikkelingen. Mensen denken weer eens na over de toekomst van de planeet of voelen onbehagen bij het eeuwigdurende consumptiefeest."

U bepleit een herwaardering van fatsoen. De ondertitel van het themanummer is: fatsoen moet je doen. Zijn er hiervoor kansen of zijn we wellicht te laat?

"Fatsoen is prettig en stelt eenieder op zijn gemak. Het is de smeerolie van dagelijks handelen. Op school en op het werk spreekt dat vanzelf. Kansen genoeg om ook in andere sociale instituties, zoals zwembaden, voetbalclubs en restaurants, fatsoen te bevorderen, ware het niet dat we op publieke fora elkaar het leven zuur blijven maken. Vooral afzeik-tv is een sta in de weg, om maar niet te spreken over digitale meutevorming rondom vermeende sletten of pedo's. Zolang we de entertainmentindustrie, inclusief de formats van beschuldiging en schandaalcreatie, niet kunnen temmen, zie ik weinig licht in de tunnel."

Meer marktwerking. Niet alleen de kabinetten-Lubbers, ook de kabinetten-Kok hebben daarop ingezet. Politici komen daar nu van terug. Alom klinkt de roep om de vrije markt aan banden te leggen. Maar heeft het neoliberale beleid daadwerkelijk tot meer inkomensongelijkheid en minder milieuzorg geleid in de afgelopen 30 jaar? En welke invloed heeft de vrije markteconomie op andere aspecten van kwaliteit van leven en op moraal? Verschillende onderzoeken laten zien dat de resultaten van 'meer vrije markt' gemixt zijn. Wel is duidelijk dat voor een goed functioneren van een vrije markteconomie moraal van groot belang is.

Johan Graafland, hoogleraar Economie, Onderneming en Ethiek aan de Tilburg University

Het neoliberalisme als kop van jut: is dat terecht?

Principiële en praktische afwegingen rond het vraagstuk van separatisme

INLEIDING

De wereld is in crisis. De corona epidemie heeft niet alleen tot veel ziekte, eenzaamheid en sterfte geleid, maar ook grote delen van de economie lamgelegd. De schade op de economie varieert echter enorm per bedrijfstak. Waar de grote internetbedrijven sterk profiteerden, leverden bedrijven in de horeca en evenementensector zwaar in. Ook op de arbeidsmarkt is de pijn heel

verschillend verdeeld en was het de flexibele schil van flexwerkers en ZZP'ers die de grootste klappen kreeg. Voor het grote deel betreft dit mensen met een laag inkomen en het voorspelbare effect is dat de inkomensongelijkheid toeneemt. De verwachting is dat ook de ongelijkheid in vermogen stijgt door deze crisis. De beurskoersen zijn al weer op het hoogste niveau van eind 2019 beland en de vooruitzichten zijn

dat bij een verder herstel van de economie na vaccinatie van het grootste deel van de bevolking de beurskoersen nog een verdere opwaartse beweging laten zien. Ook huizenbezitters hebben tot nu toe geen centje pijn geleden, want de huizenprijzen zijn alleen maar verder gestegen. Kortom, vermogend Nederland zit er warmpjes bij. En dat terwijl het vermogen in Nederland in vergelijking met de meeste andere landen al zeer ongelijk verdeeld is.

Deze ongelijkheid in inkomen en vermogen en in weerbaarheid bij economische crisissen wordt vaak in verband gebracht met het economisch beleid dat in de laatste decennia (vanaf 1980) in Nederland is gevoerd. Dit beleid wordt gekenmerkt door een terugtrekking van de overheid van de markt door privatisering en deregulering en is geïnspireerd door het zogenaamde neoliberalisme of het vrije markt model. In het huidige maatschappelijke klimaat is echter een kentering gaande, waarbij politieke partijen van diverse pluimage het neoliberale beleid de rug toekeren. Zelfs de VVD ziet zich in dit maatschappelijk klimaat genoodzaakt in haar verkiezingsprogramma maatregelen voor te stellen die lijnrecht tegen het vrije markt model ingaan, zoals een verhoging van het minimumloon, wat neerkomt op verdergaande overheidsregulering van de arbeidsmarkt.

Alhoewel er al voor de coronacrisis serieuze plannen bestonden om de arbeidsmarkt te hervormen om de doorgeschoten flexibilisering terug te dringen (commissie Borstlap) en duurzaamheid van de economie door verregaande overheidsinmenging te vergroten (de duurzaamheidsagenda), is met de coronacrisis het neoliberalisme helemaal de kop van jut geworden.

Maar is dit wel terecht? Kunnen wij echt zeggen dat ongelijkheid en gebrek aan duurzaamheid het gevolg zijn van het neoliberale beleid van de laatste jaren? Recente onderzoeken door mij en

enkele collega's laten zien dat dat maar deels opgaat. In dit artikel zal ik dit verder uit de doeken doen. Allereerst leg ik kort uit over wat onder neoliberalisme wordt verstaan en hoe dit kan worden gemeten. Daarna ga ik in op de vraag of het neoliberale beleid daadwerkelijk tot meer inkomensongelijkheid heeft geleid in de afgelopen 30 jaar. Vervolgens leg ik een relatie tussen het vrije markt model dat het neoliberalisme voorstaat en milieu-inspanningen van het bedrijfsleven (maatschappelijk verantwoord ondernemen). Tot slot presenteer ik recent onderzoek over de invloed van de vrije markt economie op andere aspecten van kwaliteit van leven en op moraal.

BETEKENIS VAN NEOLIBERALISME

Neoliberalisme is een vaag en omstreden concept. Het is een bepaald soort liberalisme, gekenmerkt door een diepgewortelde toewijding aan *laissez-faire* economisch beleid. Naast neo-Oostenrijkers zoals Mises, Hayek en Schumpeter, verwijst het ook naar monetaristen en andere economen die 'vrije markten' verdedigen, zoals Friedman. Hun ideeën hebben een enorme politieke en economische invloed gehad, onder meer op het beleid van Margaret Thatcher en Ronald Reagan.

Het vrijemarktperspectief wordt vaak gemeten aan de hand van het concept van economische vrijheid, dat mede door Friedman ontwikkeld is. Individuen hebben economische vrijheid wanneer eigendomsrechten veilig zijn en wanneer ze vrij zijn om hun eigendom te gebruiken, uit te wisselen of aan een ander te geven, op voorwaarde dat hun acties niet in strijd zijn met de identieke rechten van anderen. Economische vrijheid omvat verschillende indicatoren: een kleine omvang van de overheid (lage bestedingen, geen overheidsbedrijven en laag belastingtarief); sterke juridische bescherming van eigen-

domsrechten en contracten en onafhankelijke rechterlijke macht; een sober monetair beleid (lage geldgroei, lage inflatie); vrijhandel; weinig regulering van krediet-, arbeids- en productmarkten.

RELATIE MET INKOMENSONGELIJKHEID

Vaak wordt gezegd dat vrije marktwerking tot meer ongelijkheid leidt. Maar is dat ook zo? Uit onderzoek van Bjorn Lous en mijzelf (gepubliceerd in *Journal of Happiness Studies* in 2019) blijkt dat het beeld gecompliceerd is. Een analyse van de inkomensongelijkheid in 21 OECD landen, waaronder Nederland, gedurende 1990-2015 laat zien dat een kleine overheid met lage belastingen, vrijhandel en weinig overheidsregulering van arbeidsmarkt, productmarkt en kredietmarkt de ongelijkheid inderdaad vergroten. Maar bescherming van eigendomsrechten en sober monetair beleid bieden juist bescherming voor de armen en doen de inkomensongelijkheid dalen. Waar drie aspecten van economische vrijheid inkomensongelijkheid dus bevorderen, doen twee andere aspecten van economische vrijheid juist afnemen. Dit indiceert dat de totale invloed van economische vrijheid op inkomensongelijkheid beperkt is. Het hangt met name af hoe die economische vrijheid vorm wordt gegeven.

RELATIE MET MILIEU

Naast inkomensongelijkheid maken veel mensen zich (terecht) zorgen over het milieu. Hoe is het neoliberalisme daarop van invloed geweest in de laatste 30 jaar? Volgens de vrije markt ideologie nemen bedrijven meer verantwoordelijkheid voor duurzaamheid als zij vrij worden gelaten door de overheid. Hier tegenover staat de visie dat de overheid juist een belangrijke coördinerende rol heeft. Zonder (verstandige) regulering door de overheid is de prikkel voor bedrijven om grote investeringen te doen in

Porter beargumenteerde dat milieustandaarden van overheden bedrijven een prikkel geven om voorzorgsmaatregelen te nemen om op de regulering te anticiperen. Twee andere elementen van economische vrijheid, te weten een goede bescherming van eigendomsrechten en meer vrijhandel, bevorderen daarentegen juist maatschappelijk verantwoord ondernemen.

milieubesparende technieken te klein. In een van mijn recente andere onderzoeken (gepubliceerd in de *Journal of Cleaner Production* in 2019) heb ik het effect van verschillende aspecten van economische vrijheid op de milieuprestatie van 5000 bedrijven onderzocht in de periode 2005-2014. Uit mijn analyse blijkt dat bedrijven duurzamer gaan ondernemen als overheden er niet voor terug deinzen om markten te reguleren. Van de genoemde elementen van economische vrijheid remmen zowel een kleine omvang van de overheid als weinig overheidsregulering de duurzaamheidsinspanningen van bedrijven. Dit stemt overeen met de zogenaamde Porter-hypothese. Porter beargumenteerde dat milieustandaarden van overheden bedrijven een prikkel geven om voorzorgsmaatregelen te nemen om op de regulering te anticiperen. Twee andere elementen van economische vrijheid, te weten een goede bescherming van eigendomsrechten en meer vrijhandel, bevorderen daarentegen juist maatschappelijk verantwoord ondernemen. Dus ook hier is het beeld gemengd.

RELATIE MET KWALITEIT VAN LEVEN

Naast inkomensongelijkheid en milieu wordt er in toenemende mate belang gehecht aan hoe marktwerking van invloed is op kwaliteit van leven. Kwaliteit van leven kan worden gemeten met de zogenaamde Better Life Index van de OECD. De OECD onderscheidt daarbij elf dimensies: huisvesting, inkomen, het hebben van een baan (en baanzekerheid), gemeenschapsleven, scholingsniveau, milieu, maatschappelijke betrokkenheid, gezondheid, geluk, veiligheid, en balans tussen werk en privé. Kunnen wij ook iets zeggen hoe vrije marktwerking, zoals gemeten met economische vrijheid, van invloed is op deze dimensies van een goed leven? Dit heb ik onderzocht in een derde recent onderzoek (gepubliceerd in *Social Indicators Research* in 2020) op een steekproef van 30 OESO-landen voor de periode 2011-2017. De resultaten toonden aan dat economische vrijheid significant en positief verband houdt met de meeste indicatoren van de OECD Better Life Index. Alleen met gemeenschapsleven is geen verband aanwezig, terwijl de balans tussen werk en privéleven negatief beïnvloed wordt door economische vrijheid, wat erop duidt dat marktwerking ook teveel prikkels kan geven om te werken, waardoor mensen hun privéleven verwaarlozen.

Interessant aan dit onderzoek is dat het effect van vrije marktwerking op verschillende aspecten van kwaliteit van leven afhankelijk is van cultuur, namelijk van de mate waarin de samenleving gekenmerkt wordt door lange-termijn oriëntatie. Lange-termijn oriëntatie heeft ook een morele kant, omdat het gevoed wordt door deugden zoals zelfbeheersing, voorzichtigheid, matigheid, geduld, en doorzettingsvermogen. De les die wij daaruit kunnen leren is dat de vrijheid die vrije marktwerking biedt pas echt ten goede komt aan de kwaliteit van leven wanneer mensen deze vrijheid op een verstandige ma-

nier gebruiken. In de Verenigde Staten waarin de cultuur meer op de korte termijn is gericht, kan vrije marktwerking daarentegen gedrag bevorderen dat ten koste gaat van de kwaliteit van leven, bijvoorbeeld omdat men onvoldoende investeert in gezondheidszorg of veiligheid.

In een vergelijkbaar onderzoek (gepubliceerd in *Journal of Institutional Economics* in 2020) kijk ik naar de rol van vertrouwen in de relatie tussen vrije marktwerking en menselijke ontwikkeling (gemeten met de zogenaamde Human Development Index die drie aspecten van de OECD Better Life Index bevat, namelijk inkomen, scholingsniveau en gezondheid gemeten met levensverwachting). Ook vertrouwen heeft zijn wortels in de moraal. Wanneer mensen in een samenleving betrouwbaar zijn, zullen anderen hen ook meer vertrouwen en stijgt dus het gemiddelde vertrouwen. Evenals lange-termijn oriëntatie blijkt ook vertrouwen van grote invloed. In landen waar het vertrouwen in andere mensen gering is, zijn mensen huiverig om kansen die vrije marktwerking biedt, aan te grijpen, omdat zij anderen niet vertrouwen. Meer vrije marktwerking is dan niet bevorderlijk voor menselijke ontwikkeling.

RELATIE MET MORAAAL

Uit voorgaande onderzoeken blijkt hoe belangrijk moraal is om een vrije markteconomie goed te laten functioneren. Dat roept de vraag op of het neoliberalisme ook van invloed is geweest op de moraal zelf. Wat doet het met mensen en bedrijven als zij in een omgeving moeten werken die gekenmerkt wordt door veel marktvrijheid en weinig overheidsregulering? In de literatuur wordt in dit verband verwezen naar twee bekende, tegengestelde, thesen: de zogenaamde 'doux commerce'-these, die stelt dat een commerciële samenleving mensen deugdzamer maakt. En daar tegenover de zogenaamde 'self-destruction' these, die stelt dat de marktsamenleving deugden uitholt.

In het recente verleden heb ik twee onderzoeken verricht die hier wat licht op laten schijnen. Allereerst heb ik onderzocht hoe de verschillende aspecten van economische vrijheid van invloed zijn op vertrouwen (gepubliceerd in *Journal of Happiness Studies* in 2015). Uit dit onderzoek op een *sample* van 70 landen blijkt dat vertrouwen negatief samenhangt met het eerste aspect van economische vrijheid, een kleine omvang van de overheid, en positief samenhangt met het tweede aspect, de kwaliteit van de bescherming van eigendomsrechten. Het eerste effect laat zich verklaren uit het feit dat

een kleine overheid en lage belastingen tot meer inkomensongelijkheid leiden. In een recent ander onderzoek samen met Bjorn Lous (gepubliceerd in *Journal of Happiness Studies* in 2019) blijkt namelijk dat inkomensongelijkheid vertrouwen in een samenleving aantast. Het tweede effect wijst erop dat als er sprake is van een betrouwbaar juridisch systeem, ook het vertrouwen in andere mensen toeneemt, omdat mensen beseffen dat als je anderen bedriegt er een grotere kans is dat je daarvoor beboet wordt. Anderen anticiperen daarop en zullen anderen daardoor meer vertrouwen, omdat zij eerder zullen afzien van bedrog. Het effect van economische vrijheid op vertrouwen is dus tweeledig en tezamen min of meer neutraal.

Dit wordt bevestigd door een ander (nog niet gepubliceerd) onderzoek, waarin ik naga wat het effect is van economische vrijheid op de deugd van betrouwbaarheid. Betrouwbaarheid is gemeten met twee variabelen uit de World Values Survey die betrekking hebben op belastingfraude en op corruptie. De *sample* heeft betrekking op 250 duizend individuen uit 83 landen tussen 1990 en 2014. De schattingen laten zien dat economische vrijheid geen invloed heeft op betrouwbaarheid. Dit duidt erop dat een vrije markt economie mensen niet betrouwbaarder, maar ook niet onbetrouwbaarder maakt. Noch de 'doux commerce'-these, noch de 'self-destruction' these wordt bevestigd.

Binnen Europa hebben we de laatste eeuw ook talloze gevallen van gewelddadig separatisme gezien. Denk alleen al aan de oorlogen in voormalig Joegoslavië, the troubles in Noord-Ierland, de ETA in Spanje en de Donetsk-separatisten in Oost-Oekraïne.

CONCLUSIE

In dit artikel heb ik een beschrijving gegeven van de uitkomsten van een heel aantal recente wetenschappelijke onderzoeken die ik in het kader van het project "What good markets are good for" (zie www.moralmarkets.org) heb uitgevoerd. Het artikel heeft daardoor een beschrijvend karakter en is niet geschreven vanuit een normatief of christelijk-ethisch standpunt. Natuurlijk hebben de doel-

variabelen die ik in dit artikel analyseer – inkomensongelijkheid, duurzaamheid, kwaliteit van leven en deugden, een heel belangrijke plaats in de christelijke ethiek. Hier heb ik eerder uitvoerig over geschreven in mijn boek *Het oog van de naald. Over de markt, geluk en solidariteit* (Baarn 2007). In dat boek laat ik zien hoe deze waarden vanuit de Bijbel worden beschouwd. Maar om te beoordelen hoe een vrije markteconomie van invloed is op deze waarden, is ook empirisch onderzoek nodig en het project “What good markets are good for” bood mij daarvoor een uitstekende mogelijkheid.

Uit de onderzoeken die ik hierboven kort beschreven heb, komt een gemengd beeld naar voren. Enerzijds blijkt dat de bescherming van eigendomsrechten door een goed en integer juridisch apparaat van groot belang is, zowel als

het gaat om het verminderen van inkomensongelijkheid als om maatschappelijk verantwoord ondernemen. Anderzijds blijkt een kleine overheid met een lage belastingdruk in combinatie met een geringe progressiviteit in het belastingstelsel een negatieve invloed te hebben, zowel op inkomensongelijkheid als op de duurzaamheidsinspanningen van bedrijven. Het vergroten van de inkomensongelijkheid werkt vervolgens ook negatief door op de mate van vertrouwen in de samenleving. Ook een ander belangrijk element van het neoliberalisme, geringe overheidsregulering van arbeidsmarkt, productmarkt en kredietmarkt, blijkt tot meer ongelijkheid en minder duurzaam ondernemen te leiden. Bij een vierde element van het neoliberale model, vrijhandel, is het beeld meer gemengd, omdat het enerzijds de inkomensongelijkheid doet toenemen, maar anderzijds duurzaam ondernemen bevordert.

Uit deze bevindingen maak ik op dat het goed is als de overheid een actieve rol speelt in het bevorderen van gelijkheid en duurzaam ondernemen. Daarvoor zijn allerlei vormen van beleid denkbaar. Als het gaat om gelijkheid, denk ik dat sommige van de voorstellen van de commissie Borstlap behartigenswaardig zijn. De commissie stelde een fundamentele herziening van de arbeidsmarkt voor waarbij meer gelijkheid wordt gecreëerd voor alle arbeiders. Zo dient de beloning van werknemers met een flexibel arbeidscontract naar de mening van de commissie aan te sluiten bij de grotere risico's die de werknemer draagt. Om deze werknemers te compenseren voor onzekerheid, stelde de commissie een hoger wettelijk minimumloon voor flexwerkers voor, of een flextoeslag, namelijk een percentage bovenop het loon voor werknemers met een contract voor bepaalde tijd. Voor flexwerkers met een vast contract stelt de commissie een minimum aantal gegarandeerde uren per kwartaal dat de flexwerker kan werken, om de onzeker-

heid te verminderen. Het verminderen van de vrijheid van werkgevers die hiervan het gevolg is, druist in tegen het neoliberale model. Maar daar staat tegenover dat de commissie Borstlap meer flexibiliteit met vast personeel toestaat door werkgevers meer vrijheid te geven om de arbeidsovereenkomst eenzijdig aan te passen als het niet goed gaat. Ze kunnen hun werknemers dan instrueren om tijdelijk korter te werken en minder te verdienen tot een maximum van 20%. Dan heeft de werkgever minder flexkrachten nodig om schommelingen in de productie op te vangen. Wel moet de werkgever kijken naar de persoonlijke situatie van de werknemer. Als iemand bijvoorbeeld kostwinner is en het moeilijk heeft om geld te missen, moet de werkgever terughoudender zijn om werktijd- en inkomenskortingen op te leggen.

Als het gaat om het milieu benadrukken economen bijvoorbeeld het belang van een hogere

CO₂-belasting. Een CO₂-belasting is met name effectief als meerdere landen dit beleid toepassen, zodat de prikkel voor bedrijven om de belasting te ontwijken door de productie naar andere landen te verplaatsen afneemt. In vergelijking met andere Europese landen (Duitsland, Frankrijk, Engeland, Ierland, Spanje, Scandinavië) is de CO₂-belasting in Nederland relatief laag. Daar liggen dus zeker mogelijkheden om het beleid aan te scherpen. Een voorspelbare, stapsgewijze invoering van een nationale CO₂-prijs geeft bedrijven duidelijkheid en een prikkel om duurzamer te ondernemen. Een bijkomend voordeel is dat zo'n belasting naar burgers duidelijk maakt dat de last van de energietransitie niet alleen op de schouders van de burger wordt gelegd, hoewel indirect de consument natuurlijk wel meebetaalt aan de CO₂-belasting als bedrijven hun prijzen moeten verhogen om de kosten van de hogere belasting te dekken.

bond tegen vloeken®

De Bond tegen vloeken blijft aandacht vragen voor respectvol taalgebruik

Vloeken en grof taalgebruik, je kunt je er vrijwel niet voor afsluiten. Op straat, via de radio en op tv, bij sportverenigingen en sociale media, nergens ter wereld worden zoveel scheldwoorden en vloeken gebruikt als in Nederland! Woorden kunnen ongelooflijk veel pijn doen en kwetsend zijn. Daarom zet de

Bond tegen vloeken zich in voor respectvolle communicatie tussen mensen en het eerbiedig gebruiken van Gods naam.

Doet u mee?

Kees van Dijk,
directeur

Word vriend van de Bond!

WWW.BONDTEGENVLOEKEN.NL/VRIEND

De mond is ons sterkste wapen

Verruwing van de samenleving? Bruuskeren van waarden en negeren van normen? Het is een thema van alle tijden! Naar gelang de tijdgeest wordt het anders ervaren. In de jaren 60 en 70 hadden we hippies en rockbands met hun ruige optredens. Normoverschrijdend, vonden nogal wat mensen toen. Vandaag de dag denken de meesten bij waarden en normen aan heel andere zaken.

Wat mij opvalt, is dat mensen zich tegenwoordig veel bewuster zijn van hun grondrechten. Ze accepteren niet zomaar dat zij hun recht niet kunnen uitoefenen. Ze eisen dat op. Is er ergens een demonstratie, dan treedt vaak polarisatie op. Vooral dankzij de snelle communicatie via sociale media. Voorstanders van het ene standpunt staan dan lijnrecht tegenover degenen die een ander standpunt hebben. Allebei de groepen willen tegelijkertijd en soms ook op dezelfde plek hun mening uiten. Sommigen zetten die kracht bij door bijvoorbeeld met landbouwtractoren te komen demonstreren. Of in gele hesjes.

Zijn de omgangsvormen in de openbare ruimte dan veranderd? Ik denk van niet. Wel zorgen de eisen die de overheid stelt sneller voor polarisatie. Heel veel politiemensen zijn getraind om daarmee om te gaan. Wij zijn niet voor de een of tegen de ander. Wij werken mee aan uitoefening van grondrechten en waken tegelijk voor wetsovertreding. Bij ons optreden gaan we uit van artikel 1 van de grondwet: voor de politie is iedere burger gelijk. We beoordelen niet de mening waar een demonstrerende groep mensen uiting aan geeft. Wel treden we op als je die mening wil uiten door de ruiten van een winkel in te gooien.

Mensen willen hun grondrechten uitoefenen en de overheid moet daaraan meewerken. Maar op basis van de wet worden eisen en kaders gesteld. Die hebben we met elkaar afgesproken in het parlement. Daar kun je als individuele demonstrant of protesterende groep niet zomaar aan voorbijgaan. Eigenrichting tolereren we niet. Om een situatie van wetteloosheid te vermijden is handhaving van wetten en regels nodig. Die taak is aan de politie toevertrouwd.

Er zijn politici die pleiten voor harder optreden. Politie, laat je gezag gelden! Maar ik zie niet in dat wij als politie meer gezag gaan verwerven door harder op te treden of door meer geweld te gaan gebruiken. Wij moeten ons gezag verdienen door professioneel op te treden. Dat betekent dat de mond ons sterkste wapen is. Daarbij hebben we oren gekregen om te luisteren. Sommigen horen wel, maar luisteren niet. Dat zijn twee verschillende dingen en daar trainen we onze mensen ook op. Wat zegt iemand precies en waar is dat een signaal van?

Als iemands recht om zijn mening te uiten wordt beperkt door daarvoor een bepaalde plek aan te wijzen of de tijdsduur ervan te begrenzen, dan is toelichting nodig. Wanneer iemand bij een demonstratie de wet overtreedt, dan arresteren wij die persoon. Maar ook dan moeten wij uitleggen waarom we dat doen. En we letten heel goed op welke voorwaarden daarvoor gelden en welke rechten mensen hebben. We willen als politiemensen betrouwbaar zijn in wat we doen en wat we zeggen.

In een democratie moet ook de politie gecontroleerd kunnen worden. Daarom zijn we altijd bereid om verantwoording af te leggen, tot aan de Hoge Raad toe als dat van ons wordt gevraagd. Wij doen niets zomaar, wij leggen ook vast wat we doen zodat we daar achteraf verantwoording over kunnen afleggen.

Wat we graag willen bereiken is dat we in dialoog blijven. In gesprek. Daarom vind ik het vak van de politie zo fascinerend en mooi. Elke dag werken we met 23.000 geüniformeerde politiemensen in de basisteams aan een veiliger Nederland, samen met de 40.000 andere collega's die op allerlei andere vlakken daaraan dienstbaar zijn. En waakzaam blijven.

Frans Heeres

Hoofdcommissaris en portefeuillehouder Gebiedsgebonden Politie

Onder het motto 'ijzer scherpt men met ijzer' vroegen wij dr. Kees Boele en drs. Rens Rottier met elkaar in gesprek te gaan over christenen in leiderschapsposities en omgangsvormen binnen christelijke besturen. Beide heren kunnen namelijk putten uit zeer ruime bestuurlijke ervaring: Boele onder meer als voormalig bestuursvoorzitter van de CHE en HAN en als huidig bestuurslid van de Protestantse Theologische Universiteit, en Rottier onder meer als bestuursvoorzitter van Driestar Educatief. Het gesprek leverde een boeiend en kleurrijk palet op van Bijbelse perspectieven op leiderschap.

Aris van Dijk en Henri Krooneman, redactieleden

"Een christelijke leider is in eenvoud dienstbaar"

Bestaat 'christelijk leiderschap'?

Rottier: Over precies deze vraag hebben Kees en ik een keer gedebatteerd op een avond waar managers van het Van Lodenstein College en Hoornbeeck College bij elkaar waren. Ik heb de stelling verdedigd dat zoiets inderdaad bestaat. Leiderschap bestaat ten eerste uit het maken van morele keuzes over waar je naar toe werkt, hoe je met mensen omgaat, en wat je eigen handelen is. Dat doe je als christen gevoed door de Bijbel en uit geloof.

Ten tweede ga ik ervan uit dat een christelijk leider een zeker roepingsbesef heeft. Wat mag ik als christen bijdragen op de plek waar ik gesteld word? En ten derde is christelijk leiderschap altijd gebaseerd op dienstbaarheid aan je medemensen. Je doet het niet voor jezelf.

Boele: Mijn antwoord op de vraag is langs de lijnen van wat wijlen hoogleraar C.A. van Peursen zei over filosofie: "Er is niet een christelijke filosofie, maar je kunt en moet wel als christen filosoferen." Ik geloof niet in een apart concept van

Dr. Kees Boele.

'christelijk leiderschap'. Ik wil daar een paar argumenten bij noemen.

Een paar jaar geleden sprak ik op verzoek van alumni van de C.S.F.R. in Rotterdam over geloof en werk. Omdat ik niet van clichés houd, ben ik de brieven van Paulus gaan lezen om te zien wat hij zegt over werk in het dagelijks leven. Dat was verassend veel meer dan ik had gedacht. Paulus heeft het over bazen en slaven. Erken als slaaf het gezag van de baas. Beloon als baas je onder-

Je moet heel voorzichtig zijn met haantjesgedrag. We moeten dicht bij het kruis blijven, maar wel als christen leiding geven.

Drs. Rens Rottier.

geschikten voor het goede. Geef waar ze recht op hebben, wat redelijk is, zonder dreigement, want je hebt zelf ook een Meester in de hemel. Maak je niet te groot.

De Heere Jezus zegt zelf ook: "En u mag niet meesters genoemd worden, want Eén is uw Meester, namelijk Christus" (Mattheüs 23:10). Ik ben er huiverig voor als er, met name in de kerk, 'leiderschap' op komt zetten. Je moet heel voorzichtig zijn met haantjesgedrag. We moeten dicht bij het kruis blijven, maar wel als christen leiding geven.

Een andere favoriete tekst die ik wil noemen is de brief in Jeremia 29 aan de ballingen in Babel. Die waren radeloos en vroegen zich af: wat moeten we in zo'n seculiere omgeving? Het antwoord in de brief was: bouw huizen en woon daarin. Richt je akkers in, krijg kinderen. Plat ge-

zegd: doe gewoon je werk. Maar er komt wel iets bij: bid voor de stad, want daarin ligt je vrede. Je moet dus gewoon goed leiding geven. Ik geloof niet dat ik op de HAN een ander leiderschapsconcept, laat staan een christelijk leiderschapsconcept, heb gehanteerd als bij de CHE.

Zijn er managementprincipes waar een christen niet achter kan staan?

Boele: Ja, die zijn er zeker. We worden overspoeld door seculiere concepten, zelfs binnen de kerk, en daar komt mijn allergie vandaan voor dat soort concepten. Neem de term HRM – *human resources management*. Ik ben econoom, dus de terminologie over *resources* ken ik. Die komt eigenlijk uit de olie-industrie, waar het gaat om je bronnen zo goed mogelijk te beheren voor een hoog rendement. *Human* is dan alleen nog maar een bijvoeglijk naamwoord van *resource*.

Ook termen als "ontwikkelplannen" spreken van een werelds mensbeeld. Dat je mensen kunt *managen*, leiden, inspireren zodat je een goed gesmeerde organisatie bouwt met een mooie organisatiecultuur, is in grote mate een fictie! We leven in een gebroken wereld. De zonde overvalt je. Ik heb regelmatig gedacht: "Nu heb ik het goed voor elkaar", en dan kan er zomaar opeens van de ene op de andere dag iets gebeuren wat dat omvergooit.

Rottier: Er zijn veel goede instrumenten bedacht, bijvoorbeeld over hoe je een goede visie ontwikkelt. Maar in Westerse leiderschapsmodellen zit vaak het neoliberale gedachtegoed wat gaat om winstmaximalisatie en 'het uiterste uit mensen halen'. Daar moeten we ver van weg blijven. Ik voel veel meer voor de zogenaamde Rijnlandse School, waar het gaat om je de bedoeling van je organisatie en je bijdrage die je daarmee levert. Om vakmanschap en het primaire proces, de werkgemeenschap en de gezamenlijke ambitie.

Ook in veel christelijke boeken heeft het neoliberale gedachtegoed een plek gekregen, waar het gaat om je 'ik' en jouw kwaliteiten. Het kernwoord is juist afhankelijkheid, niet maakbaarheid.

Ook in veel christelijke boeken heeft het neoliberale gedachtegoed een plek gekregen, waar het gaat om je 'ik' en jouw kwaliteiten. Het kernwoord is juist *afhankelijkheid*, niet maakbaarheid. Er kan iets gebeuren waardoor je opeens onderuit gaat. Dat is niet prettig, maar wel heilzaam. We zijn allereerst afhankelijk van de genade van God, en daarnaast ook van elkaar. Daarom heb je als christelijke leider ook hart voor het zorgvuldig omgaan met elkaar.

Boele: Er sijpelt veel binnen wat de kern van het leiding geven uit het zicht brengt. We moeten daarover blijven praten en hier om blijven bidden.

Rottier: Als leider moet je de durf hebben om dingen buiten te houden die niet tot de essentie bijdragen, als een soort 'hitteschild' dat bescherming biedt tegen schadelijke straling van buitenaf. Je ziet heel veel bestuurders die helemaal door het bestuurlijke proces in beslag genomen worden. Een van de belangrijke taken als leider is juist om de organisatie bij het doel te houden.

Boele: Dat verbindt ook, en voorkomt vervreemding. Dat je bijvoorbeeld als schoolbestuurder vervreemdt van je docenten. Het gaat om eenvoud. Maar zoals de theoloog Gunning in de negentiende eeuw zei: "Eenvoud is niet eenvoudig". Het kan moeilijk zijn om de kern vast te houden.

Wat is volgens u die 'kern' waar het om moet draaien bij leidinggeven?

Boele: De kern is wat Paulus in de brief aan de Galaten schrijft: dat we ons niet opnieuw een slavenjuk op moeten laten leggen. De criteria van de wereld zijn op jou niet meer van toepassing. Je hoeft niet zo nodig al die hypes te volgen. Het gaat om de christelijke vrijheid. Dat wil zeggen dat we geen slaaf meer zijn van onze ambitie, van onze stoel, van onze carrière. Daarvan bevrijd zijn kan een enorme opluchting geven en een grote vrijheid om de kern te vinden.

Rottier: Inderdaad. Het kwaad kan je als leider overvallen, omdat je ik-gerichtheid extra wordt gevoed door je positie en het aanzien dat je daarmee denkt te hebben. Dat kan je ego een boost geven. We liggen daar als mens voor open. Maar je moet jezelf niet groter maken dan je bent, en vooral beseffen dat je er niet bent voor jezelf, maar voor de organisatie en voor het team waarvoor je werkt. Tim Keller zegt: echt leidinggeven is dat je beseft dat je zelf geleid wordt; dat je een slaaf bent van de Heere Jezus.

Welke ontwikkelingen ziet u de laatste tijd in de omgangsvormen in leiderschap?

Rottier: Een belangrijke ontwikkeling is de omslag van hiërarchisch naar meer horizontaal leiderschap. Dat wil zeggen dat een leider minder status heeft. Er wordt van je verwacht dat je je handelen kunt en wilt verantwoorden aan anderen. Dat je in gesprek kunt gaan zonder je te verstoppen achter je positie. Dat is voor sommige leiders niet makkelijk. Het vraagt een andere houding en andere vaardigheden.

Een gevolg hiervan is dat je vaak aanvaringen ziet tussen mensen die het oude, hiërarchische concept van leiderschap blijven hanteren, en mensen die dat niet langer accepteren. Je ziet dat leiders en besturen zoals predikanten en

kerkenraden zich daarop beraden en zich daarin ontwikkelen.

Boele: Ik zou dat willen omschrijven als een ontwikkeling van gezag in plaats van macht. Gezag is iets wat je draagt, je bent 'gezagsdrager'. Er is geen vanzelfsprekende macht meer. Ik vind dat een positieve ontwikkeling. Voor gezag is wel ruimte, en daar is ook behoefte aan. Maar het vraagt wel veel van je als persoon.

Je ziet dat als leiders toch wel erg genieten van macht, en niet werkelijk openstaan voor feedback en kritische vragen naar legitimatie. Dat heeft heel ongezonde effecten. Tot mijn teleurstelling moet ik zeggen dat dit bij christenen en niet-christenen hetzelfde is. We "bedrijven dezelfde dingen" zoals Paulus zegt.

Als je de Bijbel leest zie je dat die ook vreemd is aan het idee van macht. In mijn boek over leiderschap heb ik daar veel voorbeelden van genoemd. Leiders in de Bijbel *dienen*, en *dragen* het ambt.

Rottier: Wat ik zelf ook een mooie tekst vind die daarbij aansluit is Psalm 101, de regeringsverklaring van David. Je komt daar het woord oprechtheid, *integrity* in de Engelse vertaling, tegen. Dat wil zeggen dat de binnenkant hetzelfde is als de buitenkant. Ook lees je daar dat David zich ver wil houden van mensen die trots en hooghartig zijn. Dat gedrag past niet bij zijn koningschap en in zijn hofhouding.

Het gaat om je drijfveer als leidinggevende. He-las hebben we een zondig hart, en verlangen we naar de verkeerde dingen. We vinden het toch prettig als je een beetje aanbeden wordt. Alleen als we, met de woorden van Tim Keller, een slaaf zijn geworden van Christus, kunnen we dienstbaar blijven. Dan voelen we ons verantwoordelijk, en vinden we het niet vreemd dat we daarover bevraagd worden.

Spreuken over leiderschap

De Spreuken van Salomo bieden ons goede raad voor omgangsvormen in leiderschap. In dit kader staan er een aantal samengevat.

Zoek de raad van anderen: "De weg des dwazen is recht in zijn ogen; maar die naar raad hoort, is wijs." (12:15) "De gedachten worden vernietigd, als er geen raad is; maar door veelheid der raadsliden zal elkeen bestaan." (15:22)

Zoek het heil van anderen: "Ik doe wandelen op den weg der gerechtigheid, in het midden van de paden des rechts." (8:20) "Gerechtigheid en recht te doen is bij den HEERE uitgelezener dan offer." (21:3)

Wees geduldig: "De lankmoedige is groot van verstand; maar die haastig is van gemoed, verheft de dwaasheid." (14:29) "De lankmoedige is beter dan de sterke; en die heerst over zijn geest, dan die een stad inneemt." (16:32)

Wees nederig en luister naar vermaning: "Wie de tucht liefheeft, die heeft de wetenschap lief; maar wie de bestraffing haat, is onvernünftig." (12:1) "Het is beter nederig van geest te zijn met de zachtmoedigen, dan roof te delen met de hovaardigen." (16:19)

Wees mild met je woorden: "Een zacht antwoord keert de grimmigheid af; maar een smartend woord doet den toorn oprijzen." (15:1) "De woorden der goddelozen zijn om op bloed te loeren; maar de mond der oprechten zal ze redden." (12:6)

Hang niet alles aan de grote klok: "Die verstandeloos is, veracht zijn naaste; maar een man van groot verstand zwijgt stil." (11:12) "Wijsheid rust in het hart des verstandigen; maar wat in het binnenste der zotten is, wordt bekend." (14:33)

Geloof niet alles: "De slechte gelooft alle woord; maar de kloekzinnige merkt op zijn gang." (14:15) "Die antwoord geeft, eer hij zal gehoord hebben, dat is hem dwaasheid en schande." (18:13)

Wees betrouwbaar en spreek de waarheid: "Doe de verkeerdheid des monds van u weg, en doe de verdraaidheid der lippen verre van u." (4:24) "Valse lippen zijn den HEERE een gruwel; maar die trouwelijk handelen, zijn Zijn welgevallen." (12:22) "De oprechtheid der oprechten leidt hen" (11:3)

Spreek goede en rechtvaardige woorden: "De mond des rechtvaardigen is een springader des levens; maar het geweld bedekt den mond der goddelozen." (10:11) "De lippen des rechtvaardigen voeden er velen; maar de dwazen sterven door gebrek van verstand." (10:20)

Wees ijverig en neem de tijd voor je werk: "Ook die zich slap aanstelt in zijn werk, die is een broeder van een doorbrenger." (18:9) "De gedachten des vlijtigen zijn alleen tot overschot; maar van een ieder, die haastig is, alleen tot gebrek." (21:5)

Ik heb zelf gezien en ondervonden wat er kan gebeuren als je je verantwoordelijkheid neemt en de confrontatie wél aangaat. Dan wordt persoon en zaak heel vaak vermengd.

De ontwikkeling van macht naar gezag is dus positief. Ziet u ook negatieve ontwikkelingen?

Rottier: Ik zie over het algemeen veel positiefs. Bij veel christelijke leidinggevers in organisaties, in politiek, zorg en onderwijs, zie ik zowel veel betrokkenheid als professionaliteit. Mensen geven van binnenuit, met hart en ziel leiding, en durven zich te laten bevragen op wat ze doen.

Bijvoorbeeld binnen de SGP zie je het leidinggeven ook veranderen de laatste decennia. Niet dat men het daarvoor verkeerd deed, maar het is wel veel meer open en toegankelijk. Ik zie dat bijvoorbeeld Kees van der Staaij op een heel toegankelijke manier met zijn leiderschap bezig is. Hij denkt er goed over na hoe hij als christenpoliticus overkomt, welke taal hij daarvoor nodig heeft, en het lukt hem daardoor om op een heel integere en open manier het gesprek te voeren.

Boele: De vraag is nogal algemeen gesteld, en ik vind het lastig hem generiek te beantwoorden. Ik herken wel wat Rens zegt, maar wil er graag iets naast zetten. Wat een constante factor lijkt te zijn, en een probleem in veel christelijke organisaties, is dat men het heel moeilijk vindt om elkaar 'genadig de waarheid te zeggen'. Je ziet dan dat problemen omzeild worden. Misschien juist ook in besturen waar met Bijbellesen en gebed begonnen wordt. Er ontstaat dan soms een sfeer die het moeilijk maakt om dingen te benoemen. Maar als dat lang duurt, gaat het onder

water, of 'achter de coulissen', in huiskamers. Dat kan heel schadelijk zijn.

Ik heb zelf gezien en ondervonden wat er kan gebeuren als je je verantwoordelijkheid neemt en de confrontatie wél aangaat. Dan wordt persoon en zaak heel vaak vermengd. Zo heb ik een frauduleus persoon weleens genadig de waarheid gezegd – dus niet genadeloos 'de kop eraf' maar wel grenzen aangegeven en gevolgen benoemd. Toen kreeg ik thuis kaarten met hatelijke teksten. Zo van: door hoe jij omging met Pietje kon ik niet aan het Avondmaal gaan. Dat zijn uitingen van een ongezonde cultuur, die ertoe leiden dat we een probleem niet durven benoemen. Soms is dat trouwens ook een kwestie van onvoldoende competentie.

Rottier: Volgens mij is het vaak ook een kwestie van niet durven. Als leider heb je een 'vierkante meter moed' nodig, zoals de titel luidt van een boek van Andor de Rooy. Je moet jezelf ervoor over hebben om duidelijk te maken dat iets niet kan.

Nu zien we in reformatische kringen vaak iets van lievigheid voor elkaar, waardoor er een deken overheen gaat. Daardoor vinden we het moeilijk om opbouwende kritiek te geven, of wordt deze niet goed ontvangen als we dit wel durven. Het gevolg daarvan is dat je ook niet groeit. Ook wordt de lucht niet opgeklaard.

We moeten daarom zuinig zijn op de mensen die binnen een bestuur die moed hebben om dit wel te doen.

Boele: Het is soms 'lonely at the top'. Maar een goede leider moet de moeilijke stap naar eerlijkheid zetten. Soms zitten er bijvoorbeeld mensen in je Raad van Toezicht die weer bekenden zijn van die en die en neef van... Dan krijg je schimiging; je kunt er een boek over schrijven. Voor je het weet let je dan als leider vooral op je eigen hachje. Ik heb deze moed ook moeten leren als leidinggevende. Als je wél vooruit stapt, kun je

Organiseer het tegenover. Dat is heel heilzaam. Verzamel niet alleen jaknikkers om je heen.

mensen uit hun lijden verlossen en kan de organisatie echt opklaren.

Rottier: Een gezonde cultuur is cruciaal. Name-lijk een cultuur waarin dingen bespreekbaar ge- maakt kunnen worden. Sluit een vergadering bijvoorbeeld even af met een rondje: hoe heb- ben we vandaag vergaderd? Misschien heeft ie- mand nog een vraag of andere nabrander, dan is dat meteen op te lossen en kun je weer met een schone lei verder.

Dit ging vooral over een gezonde bestuurs- cultuur. Hebt u ook een tip voor een gezonde structuur?

Rottier: Kijk om te beginnen eens naar de verga- derstructuur. In kerkelijk opzicht zie je nogal eens dat bepaalde broeders, vaak met een zeker geestelijk gezag, altijd als eerste het woord ne- men. Dan kan het voor andere aanwezigen moeilijk zijn om een afwijkende positie te kiezen. Dit patroon is eenvoudig te doorbreken door ie- dereen het woord te geven. Dan krijg je een veel beter overleg en besluit. Je kunt hier als voorzit- ter eigenlijk heel eenvoudig een grote invloed op hebben.

Boele: De structuur is volgens mij niet eens zo heel belangrijk, zolang de cultuur in goede zin domineert. De PthU heeft bijvoorbeeld een zeer ingewikkelde structuur, als ik bijvoorbeeld kijk naar de bevoegdheidsverdeling. Technisch ge- zien is het bijna onwerkbaar. Maar langs de rou- te van de cultuur probeer ik de facto goed met elkaar samen te werken.

Wat wilt u meegeven aan leiders en aan hen die leiding ontvangen?

Rottier: Organiseer het tegenover. Dat is heel heilzaam. Verzamel niet alleen jaknikkers om je heen. Zoek iemand in je organisatie waarvan je weet dat hij heel eerlijk is en je niet naar de mond praat, en vraag juist die persoon wat hij van je vindt als bestuurder. Dat kan je behoeden voor blinde vlekken, maar kan je ook inzicht ge- ven in de dingen waar je goed in bent.

Boele: Ik denk aan het advies in Efeze 6:5-9. Daar wordt zowel de ondergeschikte als de baas richtlijnen gegeven. Erken het gezag van je meerdere en bid voor hem. En beloon als baas je ondergeschikte, en besef dat je ook zelf een Meester hebt. Ik zou willen zeggen: zorg als lei- der dat je 'autoritair' bent. Dat bedoel ik speels. Het woord komt namelijk van *autere*, wat bete- kent dat je anderen laat groeien.

Rottier: Onlangs las ik het boek van Jonathan Sachs *Lessons in leadership*, waarin hij het Bij- belboek Exodus bespreekt en daaruit allerlei lessen voor leiders haalt. Hij laat zien dat de kern van leiderschap simpelweg neerkomt op je ver- antwoordelijkheid nemen. Daar ging het ook fout in het paradijs. De mens nam zijn door God ontvangen verantwoordelijkheid niet. En toen God ze daarop aansprak, wees Adam naar Eva, en Eva naar de slang. Sachs zegt: Waar is leider- schap een oplossing voor? Voor het ontbreken van verantwoordelijkheid. Daartoe wordt elk mens geroepen, om op de plaats die God je geeft, je verantwoordelijkheid te nemen, in af- hankelijkheid van de Heere God.

Dat kan je behoeden voor blinde vlekken, maar kan je ook inzicht geven in de dingen waar je goed in bent.

Met de moord op de Franse burgerschapsdocent Samuel Paty laaide de discussie weer op. Moeten er aan de vrijheid van meningsuiting zodanig grenzen gesteld worden dat mensen zich niet langer gekwetst voelen? Of moeten we ons in het belang van een groter goed beter teweergeven tegen die gewelddadige neigingen? De Schotse moraalfilosoof Adam Smith (1723-1790) zou voor de laatste optie gekozen hebben.

Hans van de Breevaart, redactielid

Adam Smith: wanneer kwetsen moreel verantwoord is

HET DRAMA

Paty gaf op 6 oktober jongstleden een les maatschappelijke vorming aan leerlingen van de vierde klas over de vrijheid van meningsuiting, een thema uit het nationale leerplan. De leerlingen werden uitgedaagd na te denken over het verschijnsel censuur. Paty presenteerde in dat kader een moreel dilemma. 'Is vrijheid een recht dat erin bestaat te doen wat men wil?', zo vroeg hij zijn leerlingen. In dat verband toonde hij ook twee cartoons van Mohammed die eerder in Charlie Hebdo hadden gestaan. Dat was de krant die in januari 2015 getroffen werd door een aanslag van moslim-radicalen die van mening waren dat de cartoons godslasterlijk waren en dat publicatie ervan de doodstraf verdiende. Bij die aanslag kwamen destijds twaalf

medewerkers om het leven. En precies op het moment dat Paty les gaf stonden de plegers van die aanslag terecht voor hun misdaad.

Paty stond niet bekend als iemand die de neiging had te provoceren. Voorafgaand aan de vertoning van de bewuste cartoons gaf hij leerlingen die daar moeite mee hadden de gelegenheid de les te verlaten.

Dat mocht allemaal niet baten. Precies tien dagen later werd hij midden op straat onthoofd.

VRAGEN

Terecht reageerden velen geschokt op zoveel barbaarse misdadigheid. Maar een aantal stemmen vroeg zich daarnaast toch ook af of Paty er verstandig aan gedaan had de cartoons tijdens

De cartoons die Samuel Paty zijn leerlingen toonde bij zijn lessen burgerschap

zijn lessen te vertonen. Sinds de aanslag op Charlie Hebdo was toch wel duidelijk hoe diep de negatieve gevoelens daarover bij sommigen zaten? En bovendien: wat had het voor zin om anderen te kwetsen door afbeeldingen te laten zien die door betrokkenen als blasfemisch worden ervaren? Was opvoeding tot kritisch burgerschap hier niet ontaard in een ondeugd waartegen terecht protest aan werd getekend?

ANTWOORD VAN SMITH?

Voor een antwoord op die vragen ga ik bij Adam Smith (zie kader) te rade. Dat mag verbazen voor degenen die ervan uitgaan dat hier louter de vrijheid van meningsuiting in het geding is. In dat geval zou aandacht voor de Britse filosoof John Stuart Mill en diens *On Liberty* (1859) veel meer voor de hand liggen. Maar voor het beantwoorden van de vraag of de Mohammed-cartoons moreel gerechtvaardigd zijn, kunnen we beter terecht bij Smith. Hoewel later bekend als politiek econoom, was hij sinds *The Theory of Sentiments* (1759) toch eerder een moraalfilosoof en geldt hij als de laatste grote denker die zijn vertrekpunt nam in de klassieke deugdenleer.² Want cartoons verdedigen op basis van de vrijheid van meningsuiting is belangrijk – zeker als we overheidsinmenging bij datgene wat wij denken en zeggen tot een minimum willen beperken. Maar daarmee is nog niet de vraag beantwoord of cartoons in moreel opzicht verantwoord

The desire of being believed, the desire of persuading, of leading and directing other people, seems to me one of the strongest of all our natural desires. It is, perhaps, the instinct upon which is founded the faculty of speech, the characteristic faculty of human nature.

Adam Smith¹

Beeld van Adam Smith, voor de St. Giles Cathedral in Edinburgh

zouden zijn in het publieke debat. En ook zonder dat hij het ooit expliciet over deze artistieke uitingsvorm heeft gehad, kan Smith ons daarbij zeker van dienst zijn.

GEBREK AAN SYMPATHIE?

Een centraal begrip in de moraalfilosofie van Smith is 'sympathie'. Volgens hem is dit het vermogen van mensen om zich de situatie waarin iemand anders zich bevindt voor te stellen.³

Daarvoor is niet alleen gevoel nodig, maar ook verbeeldingskracht. Wanneer het om gevoel alleen zou gaan, dan zouden we ons ook daadwerkelijk in dezelfde situatie moeten bevinden. Wanneer we het over Mohammed-cartoons hebben, dan geldt iets dergelijks niet voor christenen; wij zullen er niet koud of heet van worden.

Dat wordt anders wanneer blijkt dat moslims, de volgelingen van Mohammed en zij die geloven in de openbaringstraditie die met hem ooit begonnen zou zijn, aangeven dat zij zich tot in het diepste van hun ziel gekwetst voelen. Vervangen we Mohammed door Jezus, dan ontstaat een vergelijkbare situatie. En wanneer we bedenken hoe Jezus in cartoons wordt afgebeeld, dan zou zelfs iets van empathie kunnen ontstaan. Daarbij is cruciaal dat je kan navoelen wat een ander voelt: gekwetst zijn door het feit dat degene die jij als God of de van God gezondene beschouwt, op een minderwaardige manier wordt neergezet.

Bij Paty was duidelijk geen sprake van empathie voor zijn islamitische leerlingen. Anders had hij er niet over gepeinsd ze te laten zien. Maar was er dan ook geen sprake van sympathie? Bij dat laatste voel je weliswaar niet wat die ander voelt. Je kunt het je alleen voorstellen. En als we ervan uitgaan dat Paty zich kon voorstellen welke gevoelens de door hem getoonde cartoons zouden losmaken onder moslims, rijst de cruciale vraag waarom ze dan toch te laten zien in de klas bij het burgerschapsonderwijs?

GEBREK AAN MOREEL BESEF?

Volgens Smith betekent sympathie dat je je weliswaar kunt verplaatsen in een ander en in staat bent diens reactie te voorzien, maar dat je je daardoor niet per definitie hoeft te laten leiden. De vraag is dan: waarom niet? Betekent dit dat Paty het daar ook bewust om te doen was?

Dat zou kunnen. Er zijn mensen die zich niet of nauwelijks in een ander kunnen verplaatsen. Denk daarbij aan mensen met een narcistische of autistische aandoening. Zij zijn niet in staat zich in de gevoelswereld van anderen te verplaatsen en daar enigermate een voorstelling van te maken. Dan zijn er degenen die dat voorstellingsvermogen wel degelijk hebben, maar die om wat voor reden dan ook de ziekelijke neiging hebben anderen hoe dan ook te kwetsen.

Ook al verschilt de mate van toerekeningsvatbaarheid, terecht zijn we geneigd beide uitingsvormen als immoreel af te wijzen. Meningsuiting is een vrijheid die door de overheid gerespecteerd dient te worden. Maar het is niet een vrijheid die mensen het recht geeft om medeburgers te kwetsen.⁴

Daarmee is niet bedoeld dat kwetsen per definitie strafbaar zou moeten zijn. Dat laatste geldt voor veel moslims, net als voor veel christenen, alleen voor blasfemische uitingsvormen. Niet voor niets bestond er ook onder christenen wel enig begrip voor de petitie die in korte tijd door maar liefst 100.000 moslims werd getekend voor strafbaarstelling van elke vertoning van Mohammed-cartoons, in welke vorm dan ook.

Daarbij wordt echter voorbijgegaan aan de mogelijkheid dat als kwetsend of zelfs blasfemisch ervaren uitingsvormen zelf een moreel doel kunnen dienen. Om dat in te zien is empathie met degene die zich gekwetst voelt niet het meest geëigende middel; sympathie daarentegen wel. Bij empathie is er namelijk sprake van een dermate grote neiging zich met de ander te

identificeren, dat er nauwelijks nog ruimte overblijft voor een 'onafhankelijk oordeel'. Dat laatste vormt volgens Smith juist een essentieel onderdeel van ons vermogen tot sympathie.⁵

ONAFHANKELIJKE OORDEELSVORMING

Een voldoende mate van empathie is weliswaar van levensbelang voor een gezonde samenleving, maar het vermogen tot onafhankelijke oordeelsvorming duidt voor Smith op een hogere beschavingsvorm. Dat laatste vermogen is namelijk niet alleen afhankelijk van een primaire impuls, maar ook van de mogelijkheid enigermate afstand te nemen en te komen tot een perspectief waarin de onderlinge gezichtspunten op bepaalde uitingsvormen kunnen worden overstegen.

Dat laatste volgt allerm minst vanzelf. De onder moslims populaire cartoon waarop Anne Frank wordt afgebeeld terwijl ze gemeenschap heeft met Adolf Hitler, kan vanuit het perspectief van een pro-joodse SGP moeilijk worden gezien als een zinvolle bijdrage aan een maatschappelijk debat. Ze zullen dergelijk plaatje eerder afzichtelijk en verwerpelijk vinden. Vanuit het perspectief van een deel van de Arabische wereld duidt het echter op de gedachte dat via Anne Frank het Duitse fascisme uiteindelijk de fascistische staat Israël zou hebben gebaard. En we weten dat dit een gedachte is die niet alleen breed leeft onder niet-westerse allochtonen, maar ook onder een deel van de neomarxistische intellectuelen in de Westerse wereld.

En hoewel onder ons naar ik hoop niemand enige empathie heeft voor de gevoelens die inspireren tot een dergelijke cartoon, met enige inspanning zijn we mogelijk wel in staat ons een voorstelling vormen van de hersenspinsels die erachter schuilgaan. Zeker als we bedenken dat degenen voor wie die cartoon betekenis heeft, iedere dag via Arabische media de gemanipuleerde beelden te zien krijgen van zogenaamd

door Israëliëse militairen aangerichte massaslachtingen in de Gazastrook.

Dat alles neemt niet weg dat de bedoelde cartoon voor ons moreel verwerpelijk is, simpelweg omdat ze geïnspireerd is op een verkeerd beeld van de werkelijke mensenrechtensituatie in Israël en op de ethisch gezien walgelijke voorstelling van de relatie tussen Adolf Hitler en Anne Frank. Maar betekent dat dan ook dat cartoons per definitie een onzinnige vertekening van de werkelijkheid en moreel altijd verwerpelijk zijn?

MAAR IS ZE OOK GEPAST?

Het vermogen tot sympathie, noch het vermogen tot een onafhankelijk oordeel, leidt er noodzakelijkerwijs toe dat mensen gezamenlijk tot een hoger inzicht komen waarin onderlinge tegenstellingen worden overstegen, zo stelt Smith. Maar wil een bepaalde uitingsvorm moreel te rechtvaardigen zijn, dan dient ze te voldoen aan de regels van het 'fatsoen' – dat wat maakt dat ze passen bij omstandigheden die op dat moment relevant zijn.⁶

Bij fatsoen denken wij vaak aan 'burgerlijk fatsoen' – zoiets als jezelf netjes gedragen in publiek. Dat begrip is ontleend aan aristocratische waarden, maar dan vertaald naar een burgerlijke samenleving. Vaak wordt het ook geassocieerd met 'gepastheid' in de zin van: getuigend van 'goede smaak'.

Toch kennen ook zogenaamd beschaafde samenlevingen momenten waarop duidelijk wordt dat die waarden vaak niet meer zijn dan een doekje voor het bloeden. De religieuze figuur die gevestigde politici en de samenleving met haar hypocrisie confronteert, is de profeet. De sociale figuur die dat op zijn geheel eigen wijze doet, is de plebejer. Vroeger trad de laatste veelvuldig op als nar. Tegenwoordig is de cartoon een veelgebruikt middel om allerlei vormen van hypocrisie aan de kaak te stellen.

Smith was een van de eerste moraalfilosofen die bij de beoordeling van uitingvormen geneigd was rekening te houden met de maatschappelijke en politieke context waarin zij speelden.⁷ Zogenaamd 'onfatsoenlijke' uitingvormen kunnen vanuit een hoger gezichtspunt fatsoenlijk zijn wanneer ze bedoeld zijn om machtsmisbruik en hypocrisie aan de kaak te stellen. Kan iets dergelijks van de cartoons gezegd worden die Paty liet zien en tot zijn onthoofding leidden?

EEN KWESTIE VAN DEUGDZAAMHEID

Wat Smith onder 'fatsoen' verstaat, is eigenlijk een algemene term voor deugdzaamheid. Daarbij kan nooit aan één enkele deugd gedacht worden. Elke uitingvorm is een bepaalde mix van deugden die passend is, gegeven de omstandigheden van dat moment.

Een fatsoenlijke uitingvorm gaat altijd uit van goede bedoelingen, levert kritiek op misstanden, wijst de weg uit een bestaande impasse, kan weliswaar angst of razernij opwekken, maar

is primair gericht op het een nieuw inzicht dat positief enthousiasme teweeg brengt.

Uitgangspunt daarbij was de deugdenleer zoals die zich vanaf Plato en de Stoïcijnen via Paulus en Aquino tot Smith als normatief werd beschouwd.

Smith beperkte zich tot een combinatie van de vier klassieke deugden (wijsheid, rechtvaardigheid, gematigdheid en moed) met de christelijke deugd van de liefde.⁸

Zonder hier dieper in te gaan op de wijze waarop Smith deze deugden precies definieerde, roept dit natuurlijk direct de vraag op aan welke van de deugden in cartoons uitdrukking wordt gegeven. Als we ervan uitgaan dat ze louter bedoeld zijn om te kwetsen, dan is deze vraag gemakkelijk beantwoord: ze zijn op zijn best ondeugend, maar zeker geen uitdrukking van deugdzaamheid.

Maar wat als we bedenken dat deze cartoons op geheel eigen wijze een rol spelen in een samenleving waarin niet of nauwelijks maatschappelijk debat gevoerd mag worden over de vraag wat

sommigen van onze medeburgers drijft tot intimidatie, misbruik, geweld en terreur? Diezelfde medeburgers geven aan dat zij het doen in naam van hun god, Allah, en zich laten inspireren door diens profeet, Mohammed. Maar vervolgens wordt elk debat daarover vergoelijkt door het terug te voeren op termen ontleend aan (neo)marxistisch gedreven sociologie en psychologie. De medeburgers die genoemde misdaden begaan, zijn volgens die logica ten diepste geen daders, maar slachtoffers. Daartegenover kiezen de cartoonmakers ervoor niet alleen het misdadige van deze praktijken zelf radicaal aan de kaak te stellen, maar ook de door betrokkenen zelf gezochte legitimatie ervan – Allah en/of Mohammed.

Sommige partijen reduceren de islam louter tot dit soort misdadige praktijken, om vervolgens op te roepen tot een verbod op de Koran, sluiting van alle moskeeën. In termen van deugdzzaamheid lijkt me dat niet rechtvaardig, omdat daarmee voorbij gegaan wordt aan al die moslims die niets moeten hebben van dit soort praktijken of er zelfs tegen ageren. Daartegenover kan niet ontkend worden dat een meerderheid van de moslims zich niet uitspreekt tegen dit soort praktijken. Geeft ze er mogelijk zelfs haar stilzwijgende goedkeuring aan? Die tendens aan de kaak stellen via cartoons is in dat licht zelfs een vorm van gematigdheid. Bovendien worden de makers van de cartoons gedreven door het feit dat weggijken van dit soort misdadige praktijken geen recht doet aan de slachtoffers. En dat hiervoor moed nodig is, gezien de dreiging van represailles van de kant van moslims, mag inmiddels duidelijk zijn.

OOK WANNEER HET KWETST?

Daarmee vallen de cartoons voor 'heidenen' die zich laten inspireren door de klassieke deugdenleer te rechtvaardigen. Geldt hetzelfde ook voor

'christenen' die het primaat toekennen aan de christelijke deugden? Moeten we ook misdadigers niet vooral liefhebben? En moeten vanuit die overtuiging toch vooral niet ook wijs en voorzichtig omgaan met de gevoelens van onze islamitische medeburgers?

Het probleem met een dergelijke 'christelijke' redeneerwijze is dat ze ogenschijnlijk voldoet aan het criterium van deugdzzaamheid en mededogen (sympathie, zelfs empathie) voor degenen die zich gekwetst voelen. Maar ze waardeert de innerlijke kwetsuur van hen die aanstoot nemen aan de cartoons (waarschijnlijk volstrekt onbedoeld, maar daarom niet minder nadrukkelijk) daarmee hoger dan het onrecht dat ermee wordt aangekaart. Namelijk dat in naam van degene die is afgebeeld, misdaden worden gepleegd tegen de menselijkheid van medeburgers. Het feit dat die connectie in het publieke debat doorgaans wordt verzwegen en niet openlijk ter discussie gesteld, leidt vroeg of laat tot dergelijke uitingvormen. Zo bezien zijn cartoons inderdaad een schreeuw om aandacht voor een schrijnend, maar niettemin zelden adequaat benoemd probleem in de samenleving.

Maar zijn de door Paty getoonde Mohammed-cartoons dan niet godslasterlijk? Voor een antwoord op die vraag treden we buiten de categorieën die Smith ons aanreikt. Behalve dan zijn overweging dat deugden deel uitmaken van de normativiteit van de geschapen werkelijkheid zelf.⁹ Een misdaad tegen de menselijke waardigheid kan vanuit die optiek nooit gerechtvaardigd worden met een beroep op God.

Veel moslims zijn van mening dat Mohammed een goddelijk karakter heeft, en daarom niet mag worden afgebeeld, laat staan bekritiseerd. Dat laatste zou hoe dan ook blasfemisch zijn. Cartoonisten stellen daartegenover dat het juist moslims zijn die zich daaraan zelf schuldig maken, wanneer zij in naam van Allah en geïnspi-

reerd door diens profeet de meest gruwelijke misdaden begaan. En die zienswijze ligt, wanneer we de redenatie van Smith zouden volgen, veel meer voor de hand.

TEN SLOTTE

Gebruik makend van het morele begrippenkader van Smith kan geconcludeerd worden dat Paty met zijn lesmethode poogde een essentiële bijdrage te leveren aan de opvoeding van zijn leerlingen en hen wilde laten nadenken over zaken waarover ten onrechte een maatschappelijk debat tot dan toe nog nauwelijks gevoerd werd: Hoe gaan we om met geloofsopvattingen die onmiskenbaar schadelijk zijn voor de vrede in onze samenlevingen? Is dat een strijd die wij christenen te voeren hebben, of mogen ook moslims zelf daartoe worden uitgedaagd? Wordt het niet hoog tijd dat wij hen uitdagen veel vaker publiekelijk afstand te nemen van misdaden die in naam van hun god en hun profeet worden gepleegd?

Met een beroep op empathie, laat staan sympathie, voor hen die zich gekwetst voelen komen

we hier niet uit. Het kan ook zeker niet als argument gebruikt worden tegen het tonen van de cartoons door Paty. Als we vroeg of laat niet in een oorlogssituatie verzeild willen raken, waarin bevolkingsgroepen die te buitensporig te lijden hebben van misdadigheid in naam van Allah en Mohammed het heft in eigen hand gaan nemen, dan zal veel meer werk gemaakt dienen te worden van maatschappelijke bewustwording en publiek debat – juist die middelen die ons als mensen onderscheiden van de dieren, zo zou ik in navolging van Smith willen benadrukken.

Betekent dit dat alle cartoons van Charlie Hebdo ook een kwestie zijn van goede smaak? In SGP-kringen zal die vraag niet snel bevestigend beantwoord worden. Integendeel. Sommige cartoons zijn zelfs uitermate ordinar, soms obscene, sommige ook vanuit christelijk oogpunt godslasterlijk. Daartegen mag ook zeker worden geageerd. Maar iemand die meent onze God of Jezus een dienst te bewijzen door de doodstraf te voltrekken aan de makers ervan, bevestigt slechts het gelijk van betrokken cartoonmakers – en dat van Paty.

NOTEN

- ¹ *The Theory of Moral Sentiments* (verder afgekort als TMS), eds. D.D. Raphael & A.L. Macfie (Oxford 1976), p. 336. Vertaling: 'Het verlangen om geloofd te worden, om anderen te overtuigen, hen te sturen en te leiden, lijkt mij een van de sterkste van alle menselijke verlangens. It is misschien wel het instinct waarop het typisch menselijke vermogen tot talige communicatie is gebaseerd' (mijn vertaling, HvdB).
- ² Zie o.a. Alasdair McIntyre, *After Virtue. A Study in Moral Theory* (Notre Dame 1981); Deirdre McCloskey, 'Adam Smith, the Last of the Former Virtue Ethicists,' in Jeffrey Young ed., *The Elgar Companion to Adam Smith* (Cheltenham 2009).
- ³ TMS, p. 9.
- ⁴ Zie daarvoor o.a. Johan Snel, *Recht van spreken. Het geloof in de vrijheid van meningsuiting* (Den Haag 2010).
- ⁵ TMS, pp. 9-10, 15-16.
- ⁶ "...that keen and earnest attention to the propriety of our own conduct, which constitutes the real essence of virtue," TMS, p. 244.
- ⁷ Zie daarvoor met name zijn *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*, ed. J.C. Bryce (Oxford 1983), met name de Lectures XXV en XXVI; ook Donald McCloskey, 'Bourgeois Virtue,' in *American Scholar* 63/2 (1994), pp. 179-180 en Daniel Kapust & Michelle Schwarze, 'The Rhetoric of Sincerity: Cicero and Smith on Propriety and Political Context,' in *American Political Science Review* 110/1 (2016), pp. 107-109.
- ⁸ Zie Raphael en Macfie in hun inleiding op TMS, p. 6.
- ⁹ TMS, pp. 162-163.

Geven politici en bestuurders het goede voorbeeld aan burgers? Bij het onderwerp omgangsvormen zou die vraag centraal moeten staan. Een regelmatige blik in de spiegel kan geen kwaad. Want geen mens is zonder gebreken. Het zoeken van het gesprek met elkaar is van belang om de klare wijn die de SGP wil schenken niet te vertroebelen door twist en venijn.

Door Jan Schippers, directeur WI-SGP

'Voer de discussie op een respectvolle manier'

Interview met Jan Nathan Rozendaal, burgemeester van de gemeente Elburg

In onderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau geven veel Nederlanders aan dat zij de verruwing van de omgangsvormen in de openbare samenleving als een van de grootste maatschappelijke problemen ervaren. Als het gaat over de manier waarop mensen in de publieke ruimte met elkaar omgaan, hoe ziet u dan uw eigen taak en rol als burgemeester?

Op dit vlak zie ik als burgemeester voor mij in de eerste plaats een rol als burgervader. Dat is een belangrijk aspect van het burgemeesterschap. Wanneer het gaat over waarden, normen en de manier waarop je met anderen omgaat, heb je als burgemeester vooral een voorbeeldfunctie. Je zet de norm voor wat wel en wat niet acceptabel is. Zoals vaders dat doen in gezinnen, zo doet de burgervader dat voor de bredere gemeenschap. Ik merk ook dat sommige mensen het van je verwachten dat je als burgemees-

ter iets zegt van een ontregelde situatie in het dorp of ongewenst gedrag in de publieke ruimte.

Dat is herkenbaar. Zijn mensen niet te snel geneigd om bij problemen in de buurt de politie in te schakelen, terwijl het meer voor de hand ligt om als burens elkaar aan te spreken en eerst te proberen er samen uit te komen?

Bij de installatie als burgemeester van Elburg in oktober 2017 heb ik in mijn speech voor het onderwerp 'samenwerking' gekozen. Drie zaken zijn daarbij van grote betekenis. In de eerste plaats vertrouwen. Om goed met elkaar te kunnen samenwerken moet er sprake zijn van onderling vertrouwen. Wanneer je de ander wantrouwt, krijg je ook wantrouwen terug. Maar omgekeerd werkt het ook: wie een sfeer van vertrouwen creëert, wekt vertrouwen bij anderen. Het tweede is: probeer nu eerst

eens de ander te begrijpen voordat je zelf begrepen wilt worden. Dat is een mooie uitspraak van Franciscus van Assisi (1181-1226). En het derde is: praat vooral met elkaar in plaats van over elkaar.

Als het gaat over de vraag hoe je zo goed mogelijk met elkaar kunt samenleven en ook samen kunt besturen uiteraard, dan benadruk ik deze drie grondregels. En begrijp me goed, ik ben geen pilaarheilige. Ik doe meer dan eens wat verkeerd. Het komt erop aan om dan eerlijk te zijn naar anderen toe, de ander met een open houding tegemoet te treden.

Uit uw woorden leid ik af dat de sleutel voor het goed met elkaar kunnen samenleven toch wel bij de mensen zelf ligt, niet zozeer bij de bestuurders. Verbeter de samenleving, begin bij jezelf. Maar als mensen niet willen, heb je als bestuurder weinig tools om dat te kunnen repareren.

Samenleven is een werkwoord. Dat klinkt misschien wat clichématig, maar de waarheid ervan blijkt in de praktijk telkens weer. Je moet hiervoor een inspanning leveren, het gaat niet vanzelf. Zowel de burger als de bestuurder heeft daarin een verantwoordelijkheid.

Spelen er in Elburg kwesties die de uitkomsten van het SCP-onderzoek bevestigen?

In allerlei staatjes over veiligheid en sociale samenhang komt de gemeente Elburg er positief uit. Een factor die daarbij een rol speelt, is dat hier op de Noordwest-Veluwe een aanzienlijk deel van de bevolking de christelijke waarden en normen deelt. Daardoor is er wel een soort van gemeenschappelijk basis over wat wel en niet kan of mag, wat fatsoenlijk gedrag is. Dat betekent heus niet dat er nooit iets zou voorvallen. Ook Elburg ligt buiten het paradijs, zal ik maar zeggen. Burenruzies en dergelijke spelen hier ook. Ook in onze gemeente voert buurtbemiddeling op jaarbasis gemeten best wat gesprekken. Soms komen burens er met zo'n bemiddeling onderling niet uit en ga ik als burgervader het gesprek aan.

Dan verbaas ik mij overigens wel eens waar het conflict dan precies over gaat. Een schutting tussen de beide achtertuinen waar een klimop overheen groeit, wat bij de burens een onverkwikkelijk gevoel geeft. Door acties over en weer escaleerde de situatie zodanig, dat het geschil niet op een normale manier viel bij te leggen. Gelukkig is dit met een paar goede gesprekken en gerichte adviezen weer genormaliseerd.

In dergelijke situaties raakt mr. Frank Visser, de rijdende rechter, ook met enige regelmaat verzeild. Daar moet ik dan weer aan denken.

Ja, het is ongetwijfeld herkenbaar. De trend is helaas wel dat we dergelijke burenruzies zien toenemen. Mensen kunnen blijkbaar minder van elkaar verdragen of men weet geen manier te vinden om tot een minnelijke schikking te komen.

Over de koopzondagen was er dit voorjaar een hoog oplopende politieke twist in Elburg. Hoe zorg je dan als burgemeester voor olie op de golven?

Over dit oplopende conflict heb ik mij echt zorgen gemaakt. Er werd een kloof in de samenleving zichtbaar die vervolgens tot een politieke strijd tussen twee kampen leidde. Die kloof kwam op drie manieren naar voren. Aan de ene kant heb je de autochtone Veluwenaren die gewend zijn dat op zondag winkels gesloten zijn. Dat zijn overigens niet alleen kerkgangers. Daar tegenover staan dan de mensen met een andere inslag, zeker als ze uit het westen van het land komen. Zij begrijpen niet waarom de gemeente Elburg op dit punt van de rest van het land afwijkt. Uiteraard speelt ook de tegenstelling tussen christenen en niet-christenen een rol. En verder heeft men hier in de gemeentepolitiek nogal eens het gevoel dat de stad Elburg tegenover het dorp Doornspijk staat, waarbij men in Elburg uiting geeft aan het gevoel dat het veel behoudender Doornspijk met z'n vele agrariërs hier in de gemeente de dienst wil uitmaken.

Het debat over de koopzondagen legde dus ineens meerdere onderhuidse tegenstellingen in de samenleving bloot. Wat de twist een extra scherp kantje gaf, was de coronacrisis, waardoor er haast geen toerist meer naar de Elburger vesting kwam en de horeca gesloten was. De ondernemers in Elburg die vooral afhankelijk zijn van het toerisme, zagen hun omzet tot wel 90% terugvallen. Dat is niet mis! Zij wilden graag op zondag open. De gemeenteraad hield echter vast aan het bestaande beleidskader. En dat leidde tot groot onbegrip bij de ondernemers. Het water stond ze immers aan de lippen. Vervolgens kwamen er spotprentjes in de stad te hangen waarop de kerken en predikanten op de hak werden genomen. Maar ook van de andere kant gooiden christenen olie op het vuur door Bijbelteksten op papier te zetten en bij ondernemers door de brievenbussen te doen. Met die manier van omgaan met de Heilige Schrift had ik grote moeite. Persoonlijk vind ik dat daar weinig christelijke liefde van uitgaat en dat doet het getuigenis zeker geen goed. Ondernemers gaan dan al gauw denken dat zij van christenen helemaal niets mogen.

Waar was u vooral bezorgd over?

De manier waarop dit conflict van beide kanten werd aangewakkerd, was vooral niet goed voor de onderlinge verhoudingen in de samenleving. Daar ben ik enorm van geschrokken. Om die reden heb ik een oproep gedaan: beste mensen, ieder kan grondig van mening verschillen met de ander, maar voer de discussie alstublieft op een respectvolle manier. Of je nu liberaal of christen bent, je kunt er allebei heel principieel in staan, maar laat wel ieder mens in z'n waarde ongeacht de overtuiging die hij of zij heeft. Het blijkt dat het behoorlijk lastig is om echt het gesprek met elkaar te zoeken bij zo'n gevoelig liggend onderwerp. Een maatschappelijk platform daarvoor ontbreekt.

Speelt hierbij misschien ook een rol dat de discussie deels via sociale media wordt gevoerd?

Mensen zitten thuis achter hun computer of kijken naar het scherm van hun smartphone en geven dan woorden aan hun mening. Doordat mensen elkaar niet in de ogen kijken, verloopt het gesprek heel anders en gebruiken mensen vaak veel scherpere bewoordingen, die anderen dan weer totaal niet kunnen plaatsen en vervolgens daarop dan weer fel reageren.

Inderdaad. Er ontstaat door het verbale geweld een heel negatieve sfeer. De gemeenteraadsleden zijn zelf veelal ook actief op sociale media, zij lezen al die berichten in ongezouten bewoordingen. Dat roept bij hen een gevoel van onveiligheid op. Wat gaat er gebeuren als ik zus of zo ga stemmen? Ook al is er geen concrete dreiging, toch bekruip raadsleden de vraag of hun autobanden nog wel heel blijven als ze in de raad voor hun mening uitkomen. Mensen die op sociale media hun standpunt in stevige bewoordingen uiten en daarbij ruwe taal uiten richting politici, moeten wel beseffen dat hun woorden hard aankomen. Vaak blijkt overigens dat als je mensen later persoonlijk aanspreekt op hun stevig getoonzette post op facebook, dat ze dan vaak meteen toegeven: 'O ja, sorry, ik werd boos en was even te snel met mijn reactie.' Gemeenteraadsleden hebben gezamenlijk ook een voorbeeldfunctie. Het debat mag op het scherp van de snede worden gevoerd, maar op een gegeven moment moet er ook beleid worden gemaakt en is het nodig om tegenstellingen te overbruggen. Raadsleden van verschillend pluinage kunnen aan burgers laten zien op welke manier zij daarin slagen. Bij het zoeken naar oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken kun je namelijk niet of niet altijd helemaal aan je eigen mening vasthouden, maar is het nodig om een beweging naar de andersdenkende toe te maken. Als raadsleden niet laten zien hoe dat moet, dan kun je ook niet van de samenleving verwachten dat daar kloven overbrugd gaan worden.

Bij een dispuut over zondagsopenstelling lijkt me dat wel een lastige. Voor beide kampen ligt het

vaak heel principieel. En de opties 'winkels gesloten' of 'winkels open' sluiten elkaar uit.

Ja, bij dit specifieke thema zie ik niet hoe christenen en liberalen er met elkaar gaan uitkomen, vanwege de tegengestelde en diepgewortelde uitgangspunten aan beide kanten. Maar ik wil hier nog wel iets aan toevoegen. Want waar christenen de meerderheid hebben in een gemeenteraad, moeten zij extra alert zijn om het contact met een deel van de samenleving niet te verliezen. Niet-christenen krijgen in zo'n situatie al snel het gevoel dat er met hun visie helemaal geen rekening wordt gehouden of zelfs dat ze onderdrukt worden. Het vereist van christelijke raadsleden om dan extra voorzichtig met hun macht om te gaan en vooral goed te luisteren naar andere stemmen in de samenleving.

Van de politici naar de burgers. Ruim 15 jaar terug werden onder andere in Rotterdam en Gouda gedragsregels voor de openbare ruimte vastgesteld. In Rotterdam ging dat onder de titel 'Doe effe normaal' en Gouda deed het met tien Goudse stadsregels. Ik vermoed dat Elburg niet zulke gedragsregels heeft gepubliceerd. Maar hoe kijkt u als burgemeester tegen dat fenomeen aan?

Nee, de gemeente Elburg heeft bij mijn weten nooit zulke gedragsregels uitgevaardigd. Ik denk dat de problematiek, zoals Gouda en Rotterdam die ruim vijftien jaar terug kenden, hier in Elburg nauwelijks speelde. Vanuit mijn gevoel sprekend, komen zulke regels op mij nogal moraliserend over, ook al zijn ze zo beslist niet bedoeld. In Elburg zie ik niet veel reden om dergelijke gedragsregels voor de openbare ruimte op te stellen.

Wel zijn er acties tijdens de zogenoemde jaarlijkse 'week van respect'. Dan worden vanuit de Elburger politiek gastlessen op scholen verzorgd door de leden van het college en van de raad. Een deel van de jeugd geeft wel eens wat overlast. Via zo'n gastles spreken we de jongelui aan op hun gedrag. Als ze

bijvoorbeeld ergens in de buitenruimte chillen, is het wel zo fijn als ze daar dan geen troep achterlaten.

Zou het thema 'omgangsvormen' ook binnen SGP-verband aandacht behoeven? Heeft u misschien suggesties voor bestuurders en politici van SGP-huize elders in den lande?

In het verband van de Bestuurdersvereniging SGP heb ik een kleine twee jaar terug meegewerkt aan het opstellen van een document waarin de kernwaarden van de SGP in het lokaal bestuur worden omschreven en toegelicht. Als leden van de werkgroep kwamen we al snel tot de slotsom dat het begint met je houding en je gedrag als christen-politicus of bestuurder. Niet met je standpunt over zondagsrust of rentmeesterschap. Primair wordt je identiteit bepaald door Christus. De cruciale vraag is dan ook: lijk ik als christen-bestuurder in mijn houding en gedrag op Hem? Ziet of merkt een ander daar iets van?

In de bezinning hierover staat de tekst uit Galaten 5 centraal, waar de apostel Paulus schrijft dat vrucht van de Geest liefde is, die tot uitdrukking komt in vrede of vergevingsgezindheid, zelfbeheersing, geduld, geloof, vriendelijkheid, goedheid en blijdschap. Door alle bestuurlijke drukte sneeuwt dit thema wel eens onder. Daar moeten we ons als bestuurders goed van bewust zijn. En uiteraard iets aan doen.

Vergevingsgezindheid in de politiek: hoe vul je dat in?

In de politiek is vergeven bijzonder lastig. We hebben er moeite mee om ergens een streep onder te zetten en er later niet meer op terug te komen. Wat als je door je tegenstander in verbale zin wordt geslagen, mep je dan meteen keihard terug? Of tel je eerst tot tien? Je wilt ook niet over je heen laten lopen. Het zoeken naar een balans, het behouden van je identiteit en integriteit, dat zijn spannende en gewetensvolle vragen. Je bewijst niet alleen jezelf, maar ook je medebestuurders een dienst door daar regelmatig op te reflecteren.

Zorg rond levenseinde

Het Joodse volk is voor ons niet zomaar een volk. Israël helpen is een:

- › Gebedszaak
- › Hartezaak
- › Erezaak
- › Noodzaak

*Help ons daarom
Israël helpen in
het Shaare Zedek
Ziekenhuis te
Jeruzalem*

PALLIATIEVE ZORG IN HET SHAARE ZEDEK ZIEKENHUIS

Het ziekenhuis heeft het leven hoog in het vaandel staan. Daar thuiszorg voor mensen in de laatste levensfase te wensen overlaat ziet het ziekenhuis zich gesteld voor een bijna onmogelijke opdracht: de structurele toename van palliatieve zorg in het ziekenhuis naar de toekomst zeker te stellen.

De vraag naar palliatieve zorg neemt substantieel toe. Een groot deel van de focus is nu gericht op uitbreiding met extra medewerkers en de investering in middelen om er voor te zorgen dat elke patiënt zowel op medisch als emotioneel vlak de juiste zorg ontvangt en het uitbreiden van ambulante zorg, zodat patiënten thuis kunnen worden verzorgd.

Laat deze zorg rond het levenseinde ook onze zorg zijn. Namens de talloze patiënten die profeteren van uw ongelofelijke betrokkenheid vragen wij u vrijmoedig ook in 2020 dit belangrijke project te steunen.

T 0184-612632 | M 06-51236636 (b.g.g) | E info@shaarezedek.nl
NL51 INGB 0004 2954 26 | NL74 ABNA 0436 4270 60 | t.n.v. Stichting Shaare Zedek

DONEER ONLINE: WWW.SHAAREZEDEK.NL

Achttien jaar geleden, in 2002, werden in Gouda tien Gouden stadsregels geïntroduceerd. Welke gedachte zat daarachter? Natuurlijk zoiets als fatsoen moet je doen. En ook: werken aan meer veiligheid doe je samen. Een betere stad begint bij jezelf. Hebben de tien Gouden stadsregels effect gesorteerd? Hierover leggen we tien vragen voor aan Harold Hooglander, voorzitter van de SGP-fractie in de Hollandse stad die bekend staat om z'n stroopwafels en kaas.

Jan Schippers, directeur WI-SGP

Tien Gouden stadsregels in Gouda

Interview met drs. Harold Hooglander over het bevorderen van burgerlijke gehoorzaamheid

De veiligheidsproblematiek in Gouda was een van de motivaties voor het initiatief om tot 10 Gouden Stadsregels te komen. Is het nu veiliger in Gouda dan pakweg 15 jaar geleden?

Jazeker. Gouda had zo'n 15 jaar geleden echt een probleem. Gouda kreeg zelfs landelijke bekendheid toen buslijn 3 niet meer door de wijk Oosterwei wilde rijden, vanwege hinderlijk gedrag van de jongeren in die wijk. Wilders (PVV) wilde daar toen het leger op afsturen. Oosterwei was destijds berucht vanwege de sociale huurwoningen in flats met een eenzijdige samenstelling. Veel Marokkaanse bewoners waren niet voldoende geïntegreerd en hadden geen werk.

Sindsdien is er veel gebeurd. De wijk is compleet gerenoveerd. De flats zijn gesloopt en de bevolking is verspreid over de stad. Bij de bewoning van de wijk wordt gestreefd naar een diverse samenstelling, ook door verschillende woningtypes te bouwen.

Gouda is de laatste jaren sowieso veel veiliger geworden. Er is een top-60 aanpak geïntroduceerd waarbij de belangrijkste 60 veelplegers nauwkeurig door de politie werden gevolgd. Ook aan de 'zachte' kant is veel gebeurd door de inzet van een "stadsmarinier" en buurtvaders. De problematiek van de woninginbraken in Gouda is de laatste jaren ook drastisch afgenomen. Gouda is weer een stad om trots op te zijn!

Gouda is de laatste jaren sowieso veel veiliger geworden. Gouda is weer een stad om trots op te zijn!

In de jaren '70 was burgerlijke ongehoorzaamheid populair en interessant. Maar daar zijn we na de eeuwwisseling blijkbaar op teruggekomen. Met tien Gouden stadsregels zet de Goudse overheid in op 'burgerlijke gehoorzaamheid'. Hoe waardeer jij als SGP-fractievoorzitter deze wending? Zijn burgers tegenwoordig echt een stuk 'braver' geworden?

Ik denk dat er sprake is van een golfbeweging. De 'vrijheid-blijheidgedachte' van de jaren '70 was een reactie op de jaren '50. Na de aanslagen van 11 september 2001 en de moord op Pim Fortuyn kwam hernieuwde aandacht voor waarden en normen: 'Fatsoen moet je doen' van minister-president Balkenende. Daar sluiten de Goudse Stadsregels helemaal bij aan. Helaas kun je niet stellen dat de mensen 'braver' zijn geworden. De mens blijft geneigd tot het kwade. Toch kun je ook als gemeentebestuur een belangrijke rol vervullen en een voorbeeldfunctie hebben om wellevendheid en fatsoen te bevorderen.

Dankzij de 10 Gouden Stadsregels zullen niet alle veiligheidsproblemen als sneeuw voor de zon zijn opgelost, vermoed ik zomaar. Is er sprake van 'flankerend beleid'? Wat is volgens de SGP-fractie naast deze regels nodig voor een goed veiligheidsklimaat, voor een leefbare stad?

Het begint natuurlijk bij de opvoeding. Ouders horen hun kinderen respect en fatsoen met de paplepel in te gieten. Ook scholen kunnen hieraan een belangrijke bijdrage leveren. En uiteraard hoort als sluitstuk ook handhaving en straffen door politie en BOA's in het veiligheidspakket. Wanneer mensen beleefd zijn, elkaar vóór laten

1. Wat je stuk maakt moet je zelf betalen
2. Gebruik geen geweld
3. Ruim zelf je afval op
4. Intimiderend rondhangen is asociaal
5. Spreek Nederlands, dan begrijpen we elkaar
6. Hard rijden is bloedlink, dus doe normaal
7. Respecteer elkaar altijd
8. Ouders voeden zelf hun kinderen op
9. Pest, plaag en discrimineer niet
10. Agenten zijn er voor ons allemaal, respect graag.

De tien Gouden stadsregels van Gouda.

gaan in een rij, elkaar groeten en hun eigen rommel opruimen, dan verhoogt dat heel sterk het veiligheidsgevoel van mensen. Heel basaal, maar wel heel belangrijk.

Uit onderzoek kort na de introductie in 2002 bleek dat sommige van de tien stadsregels de Gouwenaars erg aanspraken, maar andere weer veel minder. Wat vind jij de twee of drie beste stadsregels?

De Stadsregels zijn destijds wel opgesteld met input van de bevolking. Uiteraard vinden mensen bepaalde regels belangrijker naarmate ze meer last van hebben van de overtredingen of misstanden die de regels willen tegengaan. De regel "Ruim zelf je afval op" is erg relevant en het niet naleven ervan leidt tot veel ergernis. Daarbij gaat het niet alleen om hondenpoep, maar ook dat

Na de aanslagen van 11 september 2001 en de moord op Pim Fortuyn kwam minister-president Balkenende met "Fatsoen moet je doen". Daar sluiten de Goudse Stadsregels helemaal bij aan.

Een goede opvoeding waarbij normen en waarden worden bijgebracht, is de basis voor een goed functionerende maatschappij.

mensen hun zak met plastic op donderdag al op hangen, terwijl het pas in de volgende week op woensdag wordt opgehaald. De door meeuwen kapotgepikte zak zorgt voor verloedering van het openbaar gebied.

“Ouders voeden zelf hun kinderen op” vind ik ook zeer belangrijk. Zoals gezegd, een goede opvoeding waarbij normen en waarden worden bijgebracht, is de basis voor een goed functionerende maatschappij.

En zou jij een of twee regels misschien willen vervangen door andere?

Omdat het hier gaat om basale fatsoensregels, ben ik er geen voorstander van om de regels bijvoorbeeld elke twee jaar te herzien. Wat mij betreft, zijn ze zondermeer allemaal nog heel actueel. De laatste regel “Agenten zijn er voor ons allemaal, respect graag”, zou wat mij betreft uitgebreid kunnen worden naar BOA's en hulpverleners. En aangezien de regels 7 en 9 elkaar overlappen, zou ik die willen samenvoegen en een nieuwe regel willen toevoegen in de trant van: “Spreek beschaafde taal en vloek niet”.

Hebben BOA's en wijkagenten sanctiemogelijkheden bij overtreding van de stadsregels, of vind je dat niet passend bij de aard van deze 10 Gouden Stadsregels? Hoe zit het dan met de handhaving?

Nee, de Stadsregels zijn niet bedoeld om deze zoals wetten en APV-bepalingen te handhaven. Wel om elkaar daarop aan te spreken. Voor de handhaving hebben we de wet- en regelgeving.

Onlangs hebben we in de Goudse raad de Algemene Plaatselijke Verordening (APV) herzien. Daarin staat wat wel en niet mag en dat is afdwingbaar met sancties. De set van tien Stadsregels is een fatsoensdocument.

Goed burgerschap gaat natuurlijk verder dan het strikt voldoen aan de regels. Spreken Goudenaars elkaar aan op de tien stadsregels?

Het elkaar aanspreken op hufterig gedrag is voor veel mensen een brug te ver. Men is dan bang voor een grote mond of een intimiderende reactie. Daarom is het belangrijk om de Stadsregels telkens onder de aandacht te brengen: het kan mensen eraan herinneren wat eigenlijk ‘heel normaal’ is en hopelijk stimuleert dat ook om dat uit te dragen.

Wat is de rol van het maatschappelijk middenveld? Worden sportclubs en scholen ook ingeschakeld? En jeugdclubs van de kerken misschien ook? Wat is de betekenis van betrokkenheid door verenigingen en organisaties?

Ja, destijds in de jaren kort na de introductie wel. Er zijn toen vier campagnes uitgerold waar onderwijs en sport nadrukkelijk bij zijn betrokken. Uiteraard is er ook vanuit de kerken aandacht aan besteed. Uit de evaluatie die is gehouden, blijkt ook dat het maatschappelijk middenveld een duidelijke meerwaarde zag. “Het laat even een bel rinkelen bij iedereen”, was bijvoorbeeld het commentaar.

Aangezien de regels 7 en 9 elkaar overlappen, zou ik die willen samenvoegen en een nieuwe regel willen toevoegen in de trant van: “Spreek beschaafde taal en vloek niet”.

Beeld Remco Gielen.

Uitzicht op het stadhuis in Gouda.

Dan nu de krenterige vraag over het geld: het ontwikkelen en introduceren van de 10 Gouden Stadsregels kostte indertijd ruim € 300.000. Was het deze investering waard?

Jazeker. Zoals gezegd was het veiligheidsgevoel in 2002 in Gouda echt niet goed. Daardoor hadden de tien stadsregels zeker een meerwaarde. In die tijd heeft Gouda hiermee veel positieve aandacht gekregen, ook in de landelijke media. Het kreeg ook navolging in andere plaatsen. Het is wel jammer dat de aandacht voor de Stadsregels in de jaren daarna is verslapt. Ik ben voorstander van blijvende aandacht hiervoor. Dat kost misschien wat, maar het hoeft jaarlijks niet om veel geld te gaan. En wanneer je zo ver-

vuiling van de openbare ruimte en schade aan publieke eigendommen voorkomt, kan het ook tot wat kostenbesparing leiden.

Op welke manier zijn de tien Gouden stadsregels 'vitaal' gehouden? Krijgen ze nog steeds voldoende aandacht, zowel op straat als in de raad?

De campagne zoals destijds is gestart, is gestopt. Samen met de fractie van de ChristenUnie proberen we het thema wel telkens onder de aandacht te brengen van het college, zoals onlangs nog bij de Algemene Beschouwingen. We hebben toen (helaas zonder succes) voorgesteld om een "Eloquentieprijs" in te voeren, een prijs voor jongeren in welsprekendheid. Ook heb ik gevraagd aan onze burgemeester Pieter Verhoeve om de Stadsregels weer nieuw leven in te blazen. Als hij dat met enige regelmaat doet, gaat dat zeker effect hebben. Mijn streven is dat de tien Gouden Stadsregels net zo'n begrip worden als de Goudse kaarsen en de stroopwafels!

Mijn streven is dat de tien Gouden Stadsregels net zo'n begrip worden als de Goudse kaarsen en de stroopwafels!

Van der Spek
Financiële Diensten

DUIDELIJK

Gratis Intake gesprek
**Gratis aankoop-
begeleiding**
**Scherpe rente bij
Nederlandse en
Duitse banken**

Herenweg 42 * Postbus 54 * 2750 AB * Moerkapelle
tel: 079-5931241
e-mail: info@spekadvies.nl * www.spekadvies.nl

Respect voor elkaar stimuleert mensen tot goede omgangsvormen, ook in de taal, is de ervaring van Kees Hazeleger, gastdocent op lagere scholen van de Bond tegen vloeken. "Ruwe taal mondt uit in ruw gedrag en zo gaat het steeds verder naar beneden. Het is dus ook voor bestuurders belangrijk om iets te doen aan de taal, anders loopt het daarna ook met andere dingen uit de hand."

Klaas van der Zwaag, redactievoorzitter

Respect als middel tegen verruwing van taal

Als gastdocent is Hazeleger verbonden aan KlasseTaal, de onderwijsondersteunende dochteronderneming van de Bond tegen vloeken. Jaarlijks bezoekt Hazeleger, woonachtig in Barneveld, ongeveer 100 basisscholen en bereikt daarmee zo'n 9000 leerlingen.

Hij komt op alle soorten scholen en wordt overal gastvrij onthaald, zegt hij. "De school heeft mij immers uitgenodigd. De les gaat over respect en taalgebruik. Ik probeer in de les niet direct te focussen op het taalgebruik. Maar ik heb het eerst over respect. Respect, wat is dat? Noem eens een ander woord voor respect? Dat is nog niet zo eenvoudig, maar al pratend komen we zeker verder."

Het motto van de Bond is: *Respect.. laat het horen!* Hazeleger: "Respect zit, als het goed is, van binnen. De Bijbel spreekt over het hart. Wat van binnen leeft, komt naar buiten via de mond. Om duidelijk te maken wat respect is, behandel ik de vraag: voor wie heb je respect? Tweede vraag is dan: hoe kunnen zij dat horen?"

Hazeleger legt het voor de klas wel eens uit met een berg. "Als je voor een hoge berg staat, zeg je Wow. *Dát* is respect. Je wordt zelf klein." Vervolgens tekent hij een driehoekige berg op het bord. In het midden schrijft hij "respect". "Dan teken ik een lijn van beneden naar boven. Dat is de ene lijn van respect: de lijn van het gezag. Dan heb je het over respect voor je ouders, de

juf, de politie, de koning enzovoorts. Bovenaan de berg, verwijzend naar datgene voor wie je het meeste respect hebt, schrijf ik dan: God.”

Er is ook een andere lijn, die Hazeleger onderaan de berg trekt, van links naar rechts. “Dat is de lijn van respect: de lijn van gelijk-zijn. We zijn allemaal gelijk. We zijn allemaal mensen, we verdienen allen respect van de ander.”

TAALGEBRUIK

Beide lijnen hebben gevolgen voor ons taalgebruik, aldus Hazeleger. “Hoe ga ik om met mensen met gezag? Dat doe je beleefd. Maar hoe ga ik om met God en Zijn Naam? Doe ik dat eerbiedig? Verder: hoe ga ik om met de ander met een andere achtergrond of huidskleur? Als het goed is, is dat ook met respect. Dus niet schelden tegen uiterlijk, afkomst of geaardheid.”

Is er sprake van verval in omgangsvormen?

“Dat vind ik moeilijk te beoordelen. Het is wel zo dat wij Nederlanders bekend staan als “direct”. Gezag wordt niet erg op prijs gesteld. Ik heb weleens gehoord dat de afstand tussen kinderen en ouders nergens ter wereld zo klein is als in ons land. Dat heeft ook gevolgen voor de omgangsvormen. Daarnaast zijn we allemaal vrij individueel ingesteld. De ander moet naar mij luisteren in plaats van dat ik me verdiep in de ander.”

De omgangsvormen zijn dus heel los, amicaal, aldus Hazeleger. “Dat kan dan soms doorslaan naar brutaal. Dat amicale zie je aan de aanspreekvormen van leraren op scholen. Het is juf Marleen en meester Rik. Laatst was een school bewust teruggeschakeld naar het benoemen van de achternaam.”

Ruwe taal mondt uit in ruw gedrag.

“Respect zit, als het goed is, vanbinnen. De Bijbel spreekt over het hart. Wat vanbinnen leeft, komt naar buiten via de mond.”

Wat kunnen lokale bestuurders doen aan het probleem van taalverruwing?

“Voor alle gezagsdragers geldt allereerst dat ze zelf het goede voorbeeld moeten geven. Maar ook dat ze interesse tonen voor de mensen. Dat zij ook zelf het respect winnen van de anderen. Vervolgens kunnen ze in gesprek gaan met de mensen. Misschien kunnen ze ook projecten initiëren. Dat gebeurt in Barneveld bij een soort uitwisselingsproject waarbij leerlingen elkaar beter leren kennen. Leerlingen van de ds. J. Fraanjeschool, uitgaande van de plaatselijke gereformeerde gemeente, gaan dan spelen met leerlingen van een openbare basisschool De Lijster. Ook zou het mooi zijn als lokale bestuurders projecten stimuleren op scholen over respect en goede omgangsvormen en dat ze daarbij denken aan KlasseTaal.”

Veel gemeenten hadden vroeger een vloekverbod in de APV. Wegens de vrijheid van meningsuiting is dat artikel door veel gemeenten uit de APV gehaald. Vaak ook met de reden dat de plaatselijke politie het niet zag zitten om dit te handhaven. Hoe staat u daar tegenover?

“Het is prima dat dit vloekverbod er is, maar het is mijns inziens een puur symbolische verordening. Erop handhaven gaat niet lukken. Dan zie ik veel meer in bovengenoemde projecten.”

De Bond tegen Vloeken heeft naast vloeken ook het tegengaan van taalverruwing in haar doelstelling opgenomen. Anderen uitschelden wordt nog steeds niet breed maatschap-

pelijk op prijs gesteld. Maar als dat in de publieke ruimte gebeurt, kan de gemeente toch optreden?

"Zeker, dat zullen ze ook doen. Als een agent of brandweerman wordt uitgescholden, kan daar een sanctie op volgen. Maar dan zijn we wel repressief bezig. Wat de Bond wil, is veel meer vormend bezig zijn. We willen samen werken aan een goede sfeer. Veel scholen werken met een regel van de maand. Ook taalgebruik komt dan aan bod. KlasseTaal wordt vaak ingeschakeld als een regel over taalgebruik aan de beurt is."

De Bond wil vooral werken aan respect, zo benadrukt Hazeleger. "Toch is het andersom ook waar. Taalgebruik kan ook vooraf gaan gedrag. Er is dus een wisselwerking. Onlangs hoorde ik een mooie uitspraak van Angela Merkel: "Wenn die Sprache geht auf die schiefe Bahn, geht auch das handeln auf die schiefe Bahn." Ruwe taal mondt uit in ruw gedrag en zo gaat het steeds verder naar beneden. Je ziet dat bijvoorbeeld bij demonstraties. Het is dus ook voor bestuurders

belangrijk om iets te doen aan de taal, anders loopt het daarna ook met andere dingen uit de hand."

Gemeenten kunnen natuurlijk wel gastlessen op scholen door de Bond stimuleren en subsidiëren alsook posters van de Bond in de openbare ruimte ophangen. Gebeurt dat ook?

"Een enkele keer gebeurt dit. Maar het zou veel meer moeten gebeuren. Dat het niet meer gebeurt, komt waarschijnlijk omdat de Bond tegen vloeken een beetje schuin wordt aangekeken en teveel als christelijke organisatie wordt gezien. De Bond is dan teveel 'gekleurd' als niet onaf-

Het is dus ook voor bestuurders belangrijk om iets te doen aan de taal, anders loopt het daarna ook met andere dingen uit de hand."

Woorden kunnen pijn doen, maar ook helen. Houd rekening met de ander.

hankelijk genoeg. Dat is voor ons wel jammer, omdat de manier waarop we het op scholen aanpakken heel breed en open is. We komen namelijk op alle soorten scholen van reformato- risch tot openbaar en islamitisch.”

Recent barstte weer het debat over cartoons van Mohammed los. Kan de Bond tegen vloeken een bepaalde sympathie opbrengen voor moslims die zich gekwetst voelen als hun Profeet beledigd wordt?

“Ik spreek nu even voor mezelf. Natuurlijk hebben we geen sympathie voor de wijze van actie voeren of zelfs het begaan van misdaden tegen mensen die iets doen wat in de ogen van de moslim te ver gaat. Wat er in Parijs en andere Franse steden gebeurde, is weerzinwekkend.

Maar, iets ervan snappen wij als christenen wel. Symbolen en woorden die te maken hebben met ons geloof, zijn ons dierbaar. Ook de naam van God is ons dierbaar. Zijn naam spreekt van Liefde. Zijn naam is: Ik ben, Ik zal er zijn. Immanuel, God met ons. Die namen zeggen mij heel veel. De heilige God daalt af en wil bij ons, in ons zijn. In Jezus komt God heel dicht bij ons, door Zijn kruis. En dan worden er juist met Jezus aan het kruis soms weerzinwekkende dingen gedaan. Dat doet veel pijn. Moet allemaal kunnen, zegt men dan. Wij gaan dan niet op de barricaden en begaan geen misdaden, maar het kan wel veel pijn doen. Hetzelfde ervaren we bij grove vloeken.

Ziet u een toenemende intolerantie richting orthodoxe christenen in het publieke domein?

“Ik denk dat er meer sprake is van onbegrip. De orthodoxe christenen worden gezien als een

vreemde, onbekende subgroep, bijna folklore, die men totaal niet meer kent. In talkshows zie je dan soms ook, dat mensen totaal langs elkaar heen praten. De tentoonstelling *Bij ons in de Biblebelt* in Utrecht vorig jaar bewees dat ook. Er was veel belangstelling voor, maar het werd ook wel wat meesmuilend bekeken. Ook de Bond tegen vloeken past trouwens in dat plaatje.

Recent speelde de uitspraak van minister Slob dat reformatorische scholen het recht hebben om een verklaring voor te leggen aan de ouders, waarin ze homoseksuele samenlevingsvormen afwijzen. Er spelen dan twee dingen. In de eerste plaats: iedereen mag vinden wat hij of zij wil. Je mag op grond van de vrijheid van godsdienst en meningsuiting iets vanuit je overtuiging vinden. In de tweede plaats moet je je ervan bewust zijn, dat die mening bij anderen kan overkomen als een afwijzing van zijn of haar standpunt, in dit geval het homo-zijn. Orthodoxe christenen wordt dan verweten intolerant te zijn. Maar die intolerantie wordt andersom ook gevoeld. We worden geaccepteerd, zolang we de godsdienst er buiten laten en de Bijbel dicht laten. Dan durf je bijna niet meer uit te komen voor je standpunten.”

In zijn werk als gastdocent probeert Hazeleger deze tweespalt niet zozeer te omzeilen maar meer te integreren. “Ik focus dan op de woorden. Woorden kunnen pijn doen, maar ook helen.

Houd rekening met de ander. Als je weet dat iemand te maken heeft met kanker, ga je dat woord toch niet als scheldwoord gebruiken? Als je weet dat iemand gelooft, houd je daar toch ook rekening mee en ga je toch niet vloeken in zijn gezicht? Ook hierbij komt het weer neer op wederzijds respect. Als christen vragen we dan ook dat de niet-christen rekening houdt met onze gevoeligheden.”

HUDSON TAYLOR

Stichting Bijbelse Hulpverlening China

Steun
het nieuwe
project

De boodschap van het Evangelie via Podcasts voor de kerk in China

Steun het nieuwe project: Prekenserie over
Romeinen van R.C. Sproul.

Maak uw gift over op NL56 RABO 0347 3760 29

t.n.v. Hudson Taylor / SBHC te Dordrecht.

U kunt ook via www.hudson-taylor.nl doneren.

www.hudson-taylor.nl

Het vinden van richting in het leven is voor moderne mensen moeilijk geworden. Ook gelovige mensen bespringen de vragen in onzekere en chaotische tijden. Houvast vinden in jezelf lijkt als ronddobberen in stuurloos bootje op een onstuimig meer. Waarden en waarheid, tradities en normen die daarop zijn gebaseerd geven betekenis aan het leven. Dan blijven er genoeg vragen over. Maar we verdrinken er niet in.

Door Aris van Dijk, Henri Krooneman, Jan Schippers en Hans van de Breevaart, redactieleden

Vingerwijzingen voor leven in onzekere tijden

Kinderen van Apate.
Over leugens en
waarachtigheid.
Alicja Gescinska

Uitgeverij Lemniscaat te
Rotterdam;
96 blz.; € 4,95.

Alicja Gescinska, filosofe uit België, schreef een boekje over waarheid getiteld "Kinderen van Apate". Bijzonder actueel in deze tijd, waar politici onware of ongefundeerde uitspraken doen en sociale media ons ongemerkt beïnvloeden en leugens verspreiden. Bedrog is van alle tijden, schrijft Gescinska: "Apate [de godin van de leugen] is steeds onder ons (...) en wij zijn allemaal verwanten van haar" (p.14). Maar er is wel een oplossing van onwaarheden, volgens Gescinska

door "talloze factoren (...): geopolitieke ontwikkelingen, de bloedarmoede van traditionele (centrum)partijen, globalisering, de commercialisering en infantilisering van het politieke proces, onze *celebrity*-cultuur, de rol van sociale media in de hedendaagse samenleving en debatcultuur" (p. 22).

Via het verkennen van wat een leugen is, het verschil tussen waarachtigheid (de intentie om de waarheid te spreken) en waarheid (er niet naast zitten) komt Gescinska uit op het bespreken van dimensies van waarachtigheid. Het eerste is oprechtheid: waarachtigheid tegenover anderen. Het tweede is authenticiteit: waarachtigheid tegenover jezelf. Ofwel, wat Gescinska illustreert met verwijzing naar Charles Taylor: onderscheid te maken tussen "dingen die we naar waarde schatten en dingen die we naar waarde zouden moeten schatten".

En juist daar denk ik dat er wel wat geleerd kan worden van Gescinska's betoog. Is authenticiteit, en belangrijker nog, de "zekere mate van kritische zelfreflectie en introspectie"

(p.49) niet een wat onderbelicht thema? Zeker, over 'bevin- ding' en zelfonderzoek wordt genoeg gesproken in refor- matorisch Nederland. Maar doen we weleens zelfonder- zoek bij alledaagse, banale vragen? Zoals: Handel ik juist in mijn spreken en zwijgen, doen en laten? Ben ik echt open om mijn inzichten te wijzigen? Waardoor laat ik mijn ge- dachten beheersen?

Ten slotte geeft Gescinska een extra (voor een christen wat overbodige) reden om te streven naar waarachtig-

heid: zonder waarachtigheid geen vrijheid. Met de leugen regeert manipulatie en achterdocht.

Het recept dat Gescinska voorschrijft is niet alleen "eer- bied voor de waarheid", maar ook "meer zelftwijfel" (p.69). Het boekje is helder geschreven en een mooie basis om over door te praten. Het is niet het meest laagdrempelige boek, want Gescinska gebruikt vlot allerlei filosofische be- grippen, maar wel een lichtvoetig geschreven boek over een zwaar onderwerp.

De verovering van de vrijheid. Van luie mensen, de dingen die voorbijgaan.

Alicja Gescinska

Uitgeverij Lemniscaat te Rotterdam;
220 blz.; € 19,95.

In het boek 'De verovering van de vrijheid' neemt Alicja Gescinska ons mee op een reis die heel persoonlijk en aangrijpend begint: bij de vlucht van haar ouders met hun dochters uit communistisch Polen naar België en de ernstige ziekte en het overlijden van haar vader.

"Er is nog steeds geen thema dat me zo bezighoudt als vrijheid", schrijft ze in het 'Nawoord bij de vierde druk'. Bevlogen zet Gescinska in dit boek uiteen hoe luiheid en ver- veling tegen de zin van het leven ingaan en tegen de uitoe- fening van de vrijheid. "Vrijheid is een werkwoord, een doen. Anders heb je er niets aan, dan verwar je echte vrij- heid met een starre abstractie van die vrijheid" (p.96). Haar beschrijving van "niets doen" is zo levendig dat ik er een misselijk gevoel van herkenning aan over hield. Op een hel- dere en meeslepende wijze behandelt Gescinska vervol- gens de verschillende concepten van vrijheid. Ze breekt een lans voor het streven naar een 'positieve vrijheid', "de aanwezigheid van vermogen", tegenover een puur 'nega-

tieve vrijheid', "de afwezigheid van een belemmering" (p.107). Absolute vrijheid is geen echte vrijheid. "Wanneer de vrijheid ontkoppeld wordt van de morele waarheid en het goede, van de liefde en de menselijke persoon, dan krij- gen we een egoïstische en asociale vrijheid(...) uiteindelijk zal zij de mens toch slechts verknechten, vervreemden en beangstigen" (p.184). Echte vrijheid, schrijft Gescinska ver- der, kan wel drukkend zijn omdat ze een grote verantwoor- delijkheid met zich meebrengt. Een citaat van Dostoevski zegt het treffend: "nooit is er iets voor de mens en maat- schappij ondraaglijker geweest dan de vrijheid" (p.127).

In "De verovering van de vrijheid" lees je een zoektocht naar zin en een worsteling om de zin van het leven te begrijpen. Als christen vind ik dat enerzijds schrijnend. "Want bij U is de bron van het leven; in Uw licht zien wij het licht" (Psalm 36). Anderzijds hoef je als gelovige jezelf niet uit te sluiten van bepaalde vragen. Waarom zou je, als je – met de woorden van Gescinska, die Etienne Ver- meersch citeert – in een "pottenbakker" gelooft, ook ge- loven dat *alles* teleologisch bepaald is, dat alles "een plan, een rechte lijn, van begin tot einde, een doel en een mid- del" heeft (p.120)? Juist in Genesis zie je dat het verhaal niet ten einde is met de schepping. De mens werd op deze aarde geplaatst in vrijheid om de aarde te bebou- wen en bewaren. Een vrijheid die helaas slavernij werd. Maar die voor ons is heroverd! Een vrijheid die nooit ver- veelt, als wij haar maar beoefenen.

AvD

Leer denken als een Romeinse keizer Succesvol leven met Marcus Aurelius.

Donald Robertson

Uitgeverij Ten Have te
Utrecht;
304 blz.; € 24,99

Goede omgangsvormen beginnen bij jezelf. Begrijp ik hoe mijn verhouding tot anderen samenhangt met mijn eigen opvattingen en gedrag? Ben ik mezelf de baas? Immers: "een geduldig man is beter dan een dappere held, en wie zijn geest beheerst, is beter dan wie een stad inneemt" (Spreuken 16:32).

Dit boek biedt handvatten voor een 'gezonde levenshouding' en daarmee gezonde relaties dankzij met name zelfbeheersing. Robertson onderzoekt hoe de Romeinse keizer Marcus Aurelius zich staande hield dankzij het stoïcisme, de oude wijsgerige stroming die deze deugd bij uitstek centraal stelt, en trekt van daaruit lessen voor nu. De aanleiding tot het schrijven van dit boek is verrassend, zo blijkt in het inleidende hoofdstuk. Na het jong overlijden van zijn vader, vindt Robertson in diens portemonnee een stuk papier met daarop de tekst uit Exodus 3:14: "En God zei tegen Mozes: IK BEN DIE IK BEN". Robertson wil weten wat voor zijn vader de betekenis van die woorden was geweest. Het brengt hem tot een filosofische en metafysische queeste die uiteindelijk uitkomt bij de antieke filosofie.

Voor al in het stoïcisme ziet Robertson, inmiddels gediplomeerd psychotherapeut, een levenswijze "om mensen te helpen emotionele pijn te overwinnen en een sterk karakter te ontwikkelen". En keizer Marcus Aurelius vormt dus zijn ideale rolmodel om de levenslessen van de stoïcisme bij een breed publiek onder de aandacht te brengen.

Het boek slaat clichés aan gruzelementen. Stoïcijnen zijn geen harde, emotioneloze mensen met een 'stiff upperlip'. Integendeel, zij streven naar de 'goede hartstochten' van vreugde en vrede omwille van wijsheid, van een gezonde

aversie tegen ondeugd, en van behulpzaamheid. Dit vereist de kunst om onderscheid te maken tussen goed, kwaad en neutraal. Zo kunnen 'ongezonde' emoties, zoals angst, pijn of vrantzucht, transformeren in gezonde. Bij zijn moeder ziet de jonge Marcus Aurelius de eenvoud, bescheidenheid en vrijgevigheid die deze levenshouding teweeg kan brengen. Dat maakt grote indruk. Het helpt hem een goed karakter te verkiezen boven geld en goed.

Maar het ontwikkelen van zo'n sterk karakter gaat niet vanzelf. Het vergt inzet en waakzaamheid. Vooral hoofdstuk drie gaat in op lessen die Marcus Aurelius in dat opzicht leert van de stoïsche en andere wijsgeren om zich heen. Zo dienen we te leren dat onze eerste indrukken en emoties (*phantasiai*) de werkelijkheid vaak geen recht doen, zodat we ons oordeel leren uitstellen. We moeten anderen toestemming geven om te zeggen wat onze fouten zijn, zonder boos te worden. Ons ook in anderen leren verplaatsen, en hen tegelijk gelegenheid geven zich in ons te verplaatsen.

Dat brengt Robertson bij een praktische les: zoek een mentor. *"We zouden een kameraad moeten hebben die ouder en wijzer is dan wijzelf: iemand die bekendstaat om zijn eerlijkheid en openhartigheid, die dezelfde hartstochten heeft bedwongen (...) die ondeugden kan signaleren en ons openlijk durft te vertellen als we verkeerde keuzes maken in ons leven"* (p. 96). Daar voegt hij de tip van zelfonderzoek aan toe. We moeten bereid zijn onszelf af te vragen: wie wil ik zijn, wat wil ik met mijn leven tot uitdrukking brengen, waar verlang ik naar? Hebben mijn woorden en mijn gedrag dat goede wel of niet dichterbij gebracht? Sta ik ernaar mijn angsten of boosheid de baas te leren zijn?

Zulke noties vormen mijns inziens de grootste waarde van Robertsons boek. Veel relevante vragen voor ons vandaag hielden ook oude denkers bezig, en ze kwamen met rake antwoorden. Hoeveel relaties zijn inderdaad gebaat bij een daadwerkelijk besef van eigen betrekkelijkheid? Het is voluit Bijbels dit te overdenken: *"k Verborg geen kwaad dat in mij werd gevonden"* (Psalm 32:3 berijmd). En hoeveel ruzies zouden voorkomen zijn als men

het oordeel zou uitstellen, en echt bereid was naar de ander te luisteren? Plus: wie kan nou niet leren van een levenswijze mentor? Zo biedt het boek waardevolle richtlijnen voor een voluit christelijk leven.

Tegelijk proef ik tussen de regels door het fatalisme dat het stoïcisme aankleeft. *Memento mori*? Zeker, maar dan wel in het licht van een eeuwige toekomst. Daar waar de keizer niet wil dat men treurt om zijn dood vanwege de onvermijdelijkheid ervan, was Christus' "ween niet over Mij maar over uzelf" het gevolg van brandende liefde in plaats van berusting. Geen vragen stellen als 'waarom?' en 'hoe kon dit gebeuren?' Klinkt goed in theorie, maar wie wordt niet op enig moment vol door het leven geraakt; een geraakt-worden dat met deze vragen kan uitdrijven tot een ontfermende God?

Daar komt bij dat zelfbeheersing minder maakbaar is dan Robertson schetst. Wat dat betreft is in hoofdstuk vier '*De keuze van Hercules – hoe overwin je verlangens?*' de therapeut nadrukkelijk aan het woord. Alsof we een aantal lijstjes en schema's mogen afvinken of invullen, en er dan wel zo'n beetje zijn – als we maar volhouden. Dat werpt mensen op zichzelf terug, en miskent dat we genade nodig hebben.

Ik denk in dat opzicht ook aan hoofdstuk vijf, over het aanvaarden en verdragen van pijn. Keizer Marcus Aurelius combineerde fysieke broosheid met grote veerkracht.

Een wijs man neemt volgens hem geen slachtofferrol aan en klaagt niet over wat hem is overkomen. Nee, hij blijft streven naar wijsheid, zelfs met het vooruitzicht van ziekte en ellende, en probeert geestelijk afstand te nemen van het lichamelijke. Zo moet hij zijn dood leren relativeren als een 'kosmische vanzelfsprekendheid'. Wijsheid of wensdenken? Of zou het een poging zijn om de 'laatste vijand' te bezweren alsof deze niet gepaard zou gaan met het vonnis dat 'zelfs' over een Romeinse keizer geveld wordt. Laat ik positief eindigen. Robertsons boek toont hoe stoïcijnen wijsheid *beminden*, goede deugden in hun medemens zochten, goed van kwaad wilden onderscheiden, en daarnaar wilden handelen. Dan ben je 'niet verre van het koninkrijk der hemelen', zou ik zeggen. Het is een levensinstelling om, net als Paulus op de Areopagus, mee in dialoog te gaan. Voor ultieme zelfbeheersing en zelfverloochening hoeven we echter niet op te zien naar Socrates of Marcus Aurelius, maar naar Jezus Christus. Niet het stoïcisme maar de Messias is de steen die de bouwers verworpen hadden maar tot een hoeksteen geworden is (Psalm 118). Laat onze omgangsvormen naar die Hoeksteen gemodelleerd worden.

Nog een laatste stoïsche les dan: blijf gericht op het praktische doel van een wijs en verstandig leven, dus lees niet te veel boeken (p. 38). Staat genoteerd.

HK

**Diversiteit, identiteit
en de 'culture wars'**
Paul Cliteur & Perry Pierik
(red.)

Uitgeverij Aspekt te
Soesterberg, 2019;
268 blz.; € 19,95.

Dit boek maakt duidelijk dat de tegenbeweging die als 'populisme' wordt aangeduid, veel meer is dan een kwes-

tie van personen, laat staan een sterke man alleen. Het gaat niet minder ook om ideeën. Voor het publiceren van dergelijke ideeën bestaat weinig ruimte in uitgeverland. Maar gelukkig hebben we, naast een klein aantal andere spelers, altijd nog uitgeverij Aspekt met haar tegendraads fonds.

Ook dit boek gaat duidelijk in tegen de ideologische mainstream – niet alleen die in Nederland, maar ook die in Europa en de VS haar miljoenen verslaat. Gewezen FVD-senator en nog altijd gerenommeerd rechtsfilosoof aan de Universiteit Leiden, Paul Cliteur, en historicus en directeur van Aspekt, Perry Pierik, laten er in hun inleiding

op deze bundel ook geen gras over groeien. Met deze publicatie willen zij ageren tegen de moderne diversiteitsideologie. Die ideologie gaat er vanuit dat er geen universele waarden en normen zijn, behalve dan 'diversiteit' zelf. Zoals een gepassioneerd voorvechter van deze waarde, Frans Timmermans, het in Europees verband niet zo heel lang geleden formuleerde: diversiteit is de waarde van de toekomst. Sterker nog: onze cultuur zal 'divers' zijn, of ze zal niet zijn!

Maar deze waarde komt ten diepste voort uit nihilisme, cultuurrelativisme en postmodernisme, zo stellen Cliteur en Pierik terecht. Dat mensen onderling verschillen, is een gegeven. Maar voor vreedzaam samenleven is het nodig dat al die verschillende individuen en collectieven ook een aantal gemeenschappelijke waarden onderschrijven. Die waarden zijn weliswaar nooit algemeen geaccepteerd geweest, en dienden niet zelden met bloed, zweet en tranen te worden verdedigd, maar ze hebben steeds opnieuw bewezen de beste aanknopingspunten te bieden voor een beschaving die ook op dit moment wordt aangevallen door tribale culturen van buitenaf, maar ook wordt aangevreten door progressieve elites van binnenuit.

Wat die tribale culturen en progressieve elites gemeen hebben is het idee dat de wereld te verdelen valt in enerzijds de onderdrukkers met hun eigen dominante cultuur, en anderzijds de onderdrukten met hun verschillende subculturen. Aldus niet alleen Pierik, maar ook historicus en publicist Sid Lukkassen in zijn bijdrage aan de bundel. En, met een variatie op het aloude Marxisme, valt die tegenstelling volgens betrokkenen alleen te overwinnen door de totale afbraak van die dominante cultuur.

Cliteur sluit daarin zijn bijdrage op aan, en focust daarbij op de ondermijning van de natiestaat. Door hen die wijzen op de blijvende waarde van de natiestaat weg te zetten als enge nationalist, wordt de weg vrij gemaakt voor een steeds verdergaande overdracht van soevereiniteit aan Brussel. Bovendien ondermijnt het vasthouden aan de eigen tribale identiteit door immigranten de nationale identiteit. En die laatste vormt volgens de Leidse rechtsfilosoof Afshin Ellian de basis voor de legitimiteit

van onze historisch gegroeide democratische rechtsstaat.

En laten we vooral niet naïef zijn, zo benadrukt vrouwenrechtenactivisten en N-VA-politica Darya Sufai. Tegenover een groeiende aanhang voor de politieke ideologie van het islamisme, dient de islam te worden uitgedaagd, desnoods gedwongen, zich te voegen naar de klassiek-Europese waarden. Daarvoor dienen echter nog wel veel ogen geopend te worden. Zolang wij ons door progressieve elites laten aanpraten dat wij de enge witten zijn die zich nog dagelijks schuldig maken aan structurele onderdrukking van minderheden, is onze cultuur gedoemd te verdwijnen, aldus publiciste Pamela Pinas.

Iets dergelijks dreigt ook wanneer we kritiekloos meegaan in de postmoderne genderideologie, zo betogen jurist en filosoof Bas Hengstmengel en psychiater Esther van Fennema. Deze hele ideologie is erop gericht om het natuurlijke verschil tussen mannen en vrouwen te vervangen voor de beleving van een eigen seksuele identiteit. Die identiteit, vertegenwoordigd in het hele spectrum dat vertegenwoordigd wordt door de LHBTI-beweging, berust op een keuze uit een oneindige veelheid aan opties. Normaal gesproken heeft minder dan 1% van de jongeren moeite met het vinden van een seksuele identiteit, nu dreigt elke jeugdige volstrekt onnodig met dit probleem te worden opgezadeld, zo stellen de auteurs.

Als we niet oppassen wordt de brandende Notre Dame de beeldende metafoer van de toekomst van onze beschaving, aldus N-VA-politicus Theo Francken en godsdienstfilosoof David Dessin. Het is tijd dat we wakker worden en iets meer waardering krijgen voor onze eigen culturele traditie. Daarnaast moet er een soort democratisch burgerschap worden ontwikkeld dat ervoor zorgt dat helder is waar onze cultuur voor staat en wat van nieuwkomers wordt verlangd bij hun integratie in onze samenleving, zo besluit de vorig jaar overleden Rotterdamse staatsrechtsgeleerde Wim Couwenberg.

Duidelijk is dat het hier om een uitdagende bundel gaat, die prikkelt tot nadenken en thema's en invalshoeken aanreikt die ook binnen de SGP een eigen doordenking verdienen.

Mijn meningen zijn feiten. De wording van Thierry Baudet

Harm Ede Botje &
Mischa Cohen

Atlas Contact te Amsterdam;
375 blz.; € 22,99.

In een tijd waarin elk boek dat over Forum-leider Thierry Baudet het licht ziet al achterhaald lijkt, is het de moeite waard om dit boek van twee vooraanstaande publicisten in journalistiek Nederland te lezen.

De auteurs komen met een meeslepend verhaal, waarin zij de jeugdjaren, de politieke opkomst en, wat zij noemen, toeneemende radicalisering van Baudet beschrijven. Zij konden daarbij rijkelijk putten uit het geschreven en gesproken woord van laatstgenoemde. Daarnaast waren er velen die bereid waren hun ervaringen met hen te delen. Van familieleden met persoonlijke ontboezemingen tot vroegere vrienden met commentaar op hun politieke avonturen met Baudet. En aangezien Baudet zelf niet aan de publicatie heeft meegewerkt, leidt dat onvermijdelijk tot een gekleurd verhaal. Dat is zacht gezegd; de auteurs maken er door het hele boek heen, maar gaandeweg steeds vaker, geen geheim van uiterst kritisch te staan tegenover hun personage. Aan het eind van elk hoofdstuk, en zeker richting het eind van het boek, krijgen de critici van Baudet ook steeds het laatste woord.

Er wordt ook veelvuldig op los gepsychologiseerd. Baudet wordt talloze malen een 'narcist' genoemd, iemand die verslaafd aan aandacht en alleen geïnteresseerd in mensen die hij ter meerdere eer en glorie van zichzelf kan inzetten. Baudet zou niet open staan voor kritiek en mensen die het niet met hem eens zijn kleineren en, wanneer ze hem voor de voeten lopen, dumpen.

Een dergelijk beeld hoeft niet te verbazen bij een uitgesproken figuur als Baudet wanneer steeds critici het laatste woord krijgen. Maar is dat het hele verhaal?

In het eerste deel van het verhaal zien we Baudet als nako-

meling in een geslacht van zeer begaafde mensen: avonturiers met aristocratische trekken, goede musici en schakers die het, net als zijn beroemde grootvader Han, tot hoogleraar schopten. Franse roots, met een scheutje Indisch bloed. Niet gemakkelijk in een hokje te vangen. Internationale oriëntatie, met tegelijk een sterke hang naar een thuis. En die hang naar een thuis zou bij Baudet nog eens versterkt zijn door het feit dat zijn ouders van elkaar scheidden toen hij nog jong was.

Hij is al vroeg overtuigd van zijn eigen intelligentie. Bovendien heeft hij over alles een mening, die hij ook niet onder stoelen of banken steekt. Maar die mening was lange tijd niet zozeer bedoeld als uiting van zijn eigen overtuiging; eerder was het een manier om tegenspraak uit te lokken in de zoektocht naar waarheid. Een belangrijke boost kreeg zijn eigen overtuiging toen hij in aanraking kwam met conservatieven van de Burke Stichting en de Leidse Rechtenfaculteit als Bart Jan Spruyt, Andreas Kinneging, Paul Cliteur en Afshin Ellian. Die overtuiging brengt hem ook steeds vaker in conflict met gevestigde namen in de wetenschap. Die wetenschap denkt hij van een 'progressief-linkse' agenda, met name als het gaat om ideeënvorming en beleidsadviezen met betrekking tot de toekomst van de Europese Unie en het klimaat. Hij krijgt het etiket 'klimaatontkenner' en 'fascist' opgeplakt. Daarnaast komt het tot een hevig conflict met mainstream opiniemakers en politici over de 'verworvenheden' van de jaren 1960. Baudet spreekt zich uit tegen het feminisme en de genderlobby. Volgens hem zijn abortus en euthanasie geen verworven rechten, maar menselijke drama's. En er dient meer waardering te komen voor vrouwen die ervoor kiezen thuis voor hun kinderen te zorgen. Vanaf dat moment gold hij in bepaalde kringen als 'aartsconservatieve reactionair' en een regelrechte 'vrouwenhater'.

Daar is recent het etiket 'racist' en 'antisemiet' bijgekomen. Kortom: Baudet is geradicaliseerd. Daarmee is zijn electorale potentieel na de zo succesvolle Provinciale Statenverkiezingen van 2019 ook zienderogen afgenomen. Steeds meer mensen die niets moesten hebben van zijn flirt met het Christendom en vonden dat hij daarnaast te vaak met de verkeerde mensen werd gezien, namen afstand. Eerst was er Henk Otten, die met hem de politieke partij Forum voor

Democratie had opgericht. En onlangs bereikte die tendens een voorlopig dieptepunt met het vertrek van Annabel Nanninga, Nicki Pouw-Verweij, Joost Eerdmans en velen uit de provincie.

Wie het boek leest, is geneigd die laatste ontwikkelingen als een logisch vervolg te zien op ontwikkelingen die al langer in de partij te zien zijn. Baudet die zijn eigen plan trekt en zich daarbij niet laat corrigeren door mensen die pleiten voor een gematigder koers. Zijn neiging tot provoceren heeft hem groot gemaakt, maar lijkt zich nu tegen hem te keren en verhindert hem verder te groeien.

Door de reacties die hij oproept wordt het voor de buitenstaander steeds lastiger beeldvorming te scheiden van

waarheid. Kunnen we afgaan wat anderen over hem zeggen, of moeten we hem en de mensen die hem trouw zijn geloven wanneer hij zegt geen antisemiet te zijn?

We kunnen met de auteurs instemmen wanneer ze stellen dat Baudet er de afgelopen jaren in is geslaagd belangrijke thema's op de publieke agenda te krijgen. Of hij ook een dominante rol zal spelen bij het verdere debat daarover, is de vraag. Veel zal afhangen van het resultaat dat hij bij de komende Tweede Kamer verkiezingen zal weten te behalen en welke koers hij daarna zal gaan varen. Anders dan je geneigd zou zijn te denken na lezing van het boek van onze beide auteurs, is het denk ik nog te vroeg voor een eindoordeel.

HvdB

12 regels voor het leven. Een remedie tegen chaos

Jordan Peterson

Prometheus, Amsterdam
2020

459 blz.; prijs € 17,99

De Canadese hoogleraar Jordan Peterson is psycholoog en cultuurcriticus. In dit boek behandelt hij op een luchtige en uitvoerige wijze twaalf leefregels die goed zijn voor een beter leven. Niet alleen als persoon, maar ook als samenleving. Soms zijn de regels van Peterson wat wonderlijk of verrassend geformuleerd. Ik zet ze even op een rij:

- Sta rechtop, met je schouders naar achteren
- Behandel jezelf als iemand voor wiens zorg je verantwoordelijk bent
- Sluit vriendschap met mensen die het beste met je voorhebben
- Vergelijk jezelf met wie je gisteren was, niet met wie iemand anders vandaag is

- Laat je kinderen niet iets doen waardoor je de pest aan ze krijgt
- Zorg dat je huis op orde is voordat je kritiek spuit op de wereld
- Streef na wat betekenisvol is (niet wat opportuun is)
- Vertel de waarheid, of lieg in ieder geval niet.
- Ga ervan uit dat degene naar wie je luistert iets weet wat jij niet weet
- Wees precies in wat je zegt
- Laat kinderen die skateboarden hun gang gaan
- Aai een kat wanneer je er eentje tegenkomt op straat

Lange tijd leefde de mensheid in een voorwetenschappelijke wereld. Dat is een wereld van waarden, niet van objecten. Maar omdat we nu wetenschappelijk willen zijn en tegelijk zeer materialistisch ingesteld, is het voor moderne westerse mensen haast onvoorstelbaar dat er ook nog een andere manier bestaat om de werkelijkheid te benaderen. In oude tijden werd de werkelijkheid verstaan als een plaats van handelingen. Niet als een plaats van dingen. Mensen waren vooral gericht op overleven. En hoe je dat goed doet. Tegenwoordig lijkt het vergaren van rijkdom en het verwerven van welvaart veel meer het doel te zijn. Wie veel dingen heeft, doet het goed. Maar doe je dan ook het goede? En op welke manier heeft je leven betekenis?

In zijn beschouwingen gaat Peterson uit van de tegenstelling tussen orde en chaos. Orde is mannelijk, chaos is vrouwelijk. Ze kunnen niet met elkaar, maar ze kunnen ook niet zonder elkaar. In het Paradijs, een ommuurde tuin, was het veilig. Er was orde. Maar al gauw drong de slang zich naar binnen, het symbool van de machten der chaos. En nog steeds geldt in ieder mensenleven, hoe stabiel en ordelijk ook: vroeger of later dringt zich de chaos naar binnen. We leven buiten het paradijs en dat zullen we weten.

Om de chaos tegen te gaan, zijn tradities, waarden en normen die het (christelijk) geloof aanreikt van belang. Die maken het leven voorspelbaar. Helaas nemen veel mensen daar afstand van. Ze verwerpen oude wijsheden en ruimen alle (beschermende) taboes op. Maar daardoor vallen ze ten prooi aan vertwijfeling en zinloosheid. Peterson toont zich overduidelijk kritisch tegenover de seksuele en culturele revolutie van de jaren 60. Was die drastische liberalisering van de echtscheidingswetgeving wel zo verstandig? Ouders willen meer individuele vrijheid, maar vooral hun kinderen betalen het gelag. "Onbewust schaatsen wij op flinterdun ijs met daaronder diepe, koude wateren waarin zich onvoorstelbare monsters schuilhouden." (163) Het uitgangspunt van het liberalisme, dat mensen voor zichzelf kunnen denken en hun eigen waarden kunnen bepalen, is duidelijk niet aan Peterson besteed.

Helaas is onze westerse, christelijke traditie dodelijk gewond. Hoe komen we uit deze complexe situatie? Peterson zoekt de uitweg via het individu. Want het kwaad zit in de mens. Dat is een harde, maar realistische constatering. Als mens kun je God of het lot of de anderen de schuld geven van het kwaad en de gevolgen ervan, zoals lijden, onrecht, gebrek en ontbering. Maar daarmee schuif je de verantwoordelijkheid om het goede te zoeken en te doen van je af. Want wie het kwaad kent, kan ook weten wat goed is, namelijk het tegenovergestelde van het kwaad. Peterson wijst op Alexander Solzjenitsyn die door het Sovjetregime verbannen was naar een strafkamp. In plaats het lot en anderen de schuld te geven voor hun gebrek aan moed en inzicht, onderzocht Solzjenitsyn zijn eigen rol in het totalitaire systeem. Veel van zijn levenslessen put Peterson uit de Bijbel. Zo legt hij op een originele manier de betekenis van het

offer uit. Hij ziet dat als een investering in de toekomst. De les van het offer is volgens Peterson dat mensen moeten afzien van het onmiddellijk bevredigen van hun verlangens. Voor ouders is het daarom belangrijk dat zij hun kinderen discipline bijbrengen. Een kind wordt niet als een volledig goed wezen geboren dat maar vrij gelaten moet worden. Het moet leren waar zijn of haar grenzen liggen. De ouder helpt z'n kind door duidelijk te maken wat niet goed is, wat wel en wat niet mag.

Wie uitgaat van de stelling van Rousseau dat kinderen als een onbeschreven blad, dus zonder erfzonde, worden geboren en door de maatschappij slecht gemaakt worden, zal ertoe aangetrokken worden om de samenleving revolutionair te willen veranderen. Maar dat is een fout idee. Het fundamenteel veranderen van gezinsvormen bijvoorbeeld zal hoogstwaarschijnlijk schadelijke gevolgen hebben voor het kind en voor de samenleving.

Peterson accentueert de individuele verantwoordelijkheid. Maar het zijn juist gezinnen die de kern van de vrijheid beter kunnen beschermen, zou ik willen stellen. We hebben de verschrikkingen van de 20^e eeuw meegemaakt. Na het fascisme kwam het communisme. Die dodelijke, totalitaire systemen willen we toch niet terug? Daarvoor zijn we allemaal persoonlijk verantwoordelijk, zegt Peterson. Laat het niet gebeuren, durf op tijd 'nee' te zeggen. Ook al zijn gehoorzaamheid en discipline verdacht geworden, ze vormen nog steeds een belangrijk begin voor een goed leven. Streef daarom niet het kortzichtige, eenvoudige en leugenachtige na, maar het betekenisvolle.

Het boek heeft een directe betoogtrant en staat vol met voorbeelden uit het dagelijks leven. Herhaaldelijk maakt de auteur uitstapjes naar zijn eigen vakgebied, de psychologie. En naar de filosofie. Maar ook naar eeuwenoude tradities. Al is hij duidelijk geen christen, ook de Bijbel brengt hij regelmatig ter sprake. Petersons redeneringen en argumentaties maken je soms aan het lachen, maar stemmen zeker tot nadenken. Zondermeer een mooi boek om tijdens de wat langere winteravonden te lezen. Laat de omvang je niet afschrikken, want de schrijfstijl is vlot en toegankelijk.

JAS

Als alles donker is ...

... zijn wij er voor mensen zonder thuis

In deze tijd van eenzaamheid en kou willen wij er voor deze mensen zijn. We proberen licht te brengen, in navolging van Jezus Christus, die zegt: 'Ik ben het Licht der wereld'. Helpt u mee om licht te brengen in de levens van onze cliënten? Uw gebed en financiële steun is hierbij onmisbaar. Mogen we op uw steun rekenen?

Bekijk het filmpje over ons werk in Harderwijk op licht.ontmoeting.org

Ontmoeting

Scan de
code en
doneer

Keurige heren én dames!

Op 9 oktober 2020 wenst SGP interim-partijvoorzitter Maarten van Leeuwen de kersverse SGP-wethouder Paula Schot 'bestuurlijke wijsheid toe'. Dat doet hij altijd als hij wethouders ontmoet laat hij weten. Partijleider Van der Staaij wenst Paula in een persoonlijk berichtje 'van harte wijsheid en Gods zegen' met haar benoeming. Wie kan op deze keurige omgangsvormen wat aan te merken hebben? Een fijnproever valt op dat Van der Staaij op 5 februari 2018 deze vrouwelijke komeet in de SGP per sms nog 'gelukwensen' doet toekomen.

Dit hoffelijk taalgebruik in de hoogste regionen van de partij vertoont weliswaar een licht ongemak, maar verschilt lichtjaren van publieke discussies in de SGP over 'de vrouw'. Het taalgebruik destijds in periodiek en op vereniging overschrijdt de grenzen van het betamelijke. De partijvoorzitter in de jaren negentig die op een keurige, diplomatieke wijze, waarop ook Kees van der Staaij het patent heeft, de media te woord staat, wordt een 'walgelijke vertoning verweten'. Eén van zijn voorgangers valt in een meningsverschil over de koers van de partij de kwalificatie 'vijand van Gods volk' ten deel.

Niet alleen met betrekking tot 'de vrouw' in de partij hebben we keurige omgangsvormen. Ook in het spreken over altijd brisante SGP-onderwerpen als de media en 'artikel 36' zijn we keurige heren en dames geworden. In 1993 woonde ik de huishoudelijk vergadering in Putten bij over het lidmaatschap voor de vrouw in de partij. Bij de ingang stonden een paar forse SGP-boeren wiens handen jeukten om de opdringerige cameramannen die naar binnen wilden 'aan te pakken'. Anno 2020 worden ze met alle egards naar binnen geloodst. Wat wil je ook met een partij die via 'Studio SGP' vanaf 13 november elke vrijdagavond op 'ons' YouTube-kanaal te volgen is.

Toegegeven; het binnen de partij ontstane conflict over de stichting Vormingsactiviteiten Oost-Europa (VOE) is een terugval in beschaving. Het benoemen van twee mediators is weer een handeling in overeenstemming met de geest van de tijd. Bij mij dus geen gesomber over omgangsvormen in verval bij de politieke spiegel van de bevindelijk gereformeerden.

Drs. Ton van der Schans, docent Geschiedenis aan Driestar Educatief en oud-wethouder in Bodegraven

Zicht

- Zicht, 46e jaargang (2020) nr. 4
- ISSN 0167-2150
- Het tijdschrift Zicht is een uitgave van de Guido de Brès-Stichting, het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Zicht stelt zich ten doel de bevordering van een wetenschappelijk verantwoorde benutting op actuele politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, in het licht van de bijbelse grondslagen en reformatische levensbeschouwing. Het tijdschrift is opiniërend en thematisch van karakter.

Redactie

- Dr. J.O. van de Breevaart
- A. van Dijk MSc
- H. Krooneman MA
- B. Provoost MSc
- Drs. J.A. Schippers (secretaris en eindredacteur)
- Mw. E.E. van de Weteringh
- Dr. K. van der Zwaag (voorzitter)

Adviesraad

- Ing. J.J. van Burg MSc
- J.M. ten Hove MA
- Dr. ir. H. Kievit
- Drs. J.D. Veldman
- Drs. P.J. Verheij RA

Redactieadres

Wetenschappelijk Instituut
voor de SGP
Dinkel 7, 3068 HB Rotterdam
E-mail: wi@sgp.nl
Internet: wi.sgp.nl

Bestuur Guido de Brès-Stichting

- Dr. R. Bisschop
- Mr. drs. J. van den Brink
- Dr. ir. J.S. van den Brink (secretaris)
- Prof. dr. A. Goudriaan
- Mr. A. Klaassen (voorzitter)
- Ir. L. de Knecht
- Dr. A. van der Linden
- Mw. dr. H. Westerman-Dannenberg
- J.J. Zoeteman RA (penningmeester)

Bijdragen en auteursrechten

- Lezersbijdragen zijn van harte welkom. Graag vooraf auteursrichtlijnen en informatie over het redactiebeleid opvragen via het redactieadres.
- De auteursrechten voor de bijdragen in dit tijdschrift berusten bij de uitgeefster. Auteurs schrijven op persoonlijke titel.
- Aanbevolen citeerwijze: Zicht, 2020-4, p. 1

Recensies

- Boeken ter recensie zenden aan het bovengenoemde redactieadres.
- Ter recensie aangeboden boeken worden niet geretourneerd.

Vormgeving en druk

Grafisch centrum De Toren BV
te Nijkerk

Advertenties

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar.
E-mail: wi@sgp.nl

Abonnementen

- De prijs voor een jaarabonnement bedraagt € 25,00 (vier nummers); studenten/SGP-j leden € 15,00. De prijs van een los nummer is € 8,50 (excl. verzendkosten).
- De prijs voor een digitaal jaarabonnement bedraagt € 22,50 (via WI-SGP); een losse digitale editie kost € 6,99 (via app Digibron Actueel).
- Guido-donateurs zijn automatisch abonnee van Zicht. De minimumdonatie bedraagt € 50,00 per jaar; studenten/SGP-j leden € 30,00. Naast het tijdschrift Zicht ontvangen donateurs alle overige publicaties van het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Een abonnement kan elk kwartaal ingaan. Abonnementen en donateurschappen worden jaarlijks automatisch verlengd, tenzij voor 1 december een schriftelijk bericht van opzegging bij de administratie is ontvangen.

Abonnementenadministratie

- Wetenschappelijk Instituut voor de SGP
t.a.v. mw. B.B. van der Elst-de Weerd
Dinkel 7
3068 HB Rotterdam
telefoon 010-7200785
E-mail: wi@sgp.nl
- IBAN: NL04 RABO 0310 5325 82
t.a.v. Guido de Brès-Stichting
te Rotterdam

Guido de Brès-Stichting

Wetenschappelijk Instituut SGP

Van Dam, Van Dam & Verkade BV

beleggingen in onroerende zaken

uw vermogen verdient

• veiligheid • flexibiliteit • vast rendement van 3%

Vermogensbeheer vraagt om een weloverwogen balans tussen veiligheid, flexibiliteit en rendement.

Zeker als het een kapitaal van minstens € 100.000 betreft.

Van Dam, Van Dam & Verkade biedt haar klanten een vast en gegarandeerd rendement van 3%. Dit aantrekkelijke rendement kan zij bieden door te beleggen in goed, gunstig gelegen en optimaal verhuurd commercieel vastgoed op goede, gewilde locaties in Duitsland, Nederland en de V.S.

Contact

Bent u op zoek naar een ideale combinatie van veiligheid, flexibiliteit en rendement voor uw vermogen?

Vraag dan nadere informatie of maak een voor u vrijblijvende afspraak voor een persoonlijke toelichting op de mogelijkheden.

Van Dam, Van Dam & Verkade B.V.

Herengracht 74 | 1015 BR Amsterdam |

020 - 48 96 500

info@vandamvandamverkade.com

www.vandamvandamverkade.com

Veilig

Uniek

Flexibel

Persoonlijk

Gegarandeerd

Ruime ervaring

Unieke zekerheid

Sterke portefeuille

Persoonlijk betrokken

Maximaal klantgericht

Er is een groter wordende groep van ouders die alleen maar keurig luistert naar hun kind in plaats van dat er sprake is van ouderlijk gezag. En strafmaatregelen voor onaangepast gedrag op school wordt door die ouders eerst en vooral stevig ter discussie gesteld.

Dr. Richard Toes

Zie de column op **pagina 40**

Guido de Brès-Stichting
Wetenschappelijk Instituut SGP